

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

ЛИК

Часопис за литература и културу

Главни уредник

проф. др Александра Вранеш

Уређивачки одбор

проф. др Марина Ремњова

проф. др Ала Шешкен

академик Слободан Грубачић

проф. др Милош Ковачевић

проф. др Љиљана Марковић

проф. др Сања Мацура

проф. др Валентина Питулић

проф. др Миливој Ненин

проф. др Људмила Ивановна Ручина

проф. др Лариса Игоревна Жуковскаја

проф. др Ранко Поповић

Мухарем Баздуљ

Секретар Одбора

ма Гордана Недељков

Сарадници

Зорица Ивковић Савић

доц. др Гордана Ђоковић

доц. др Драгана Грујић

Рецензенти

проф. др Душан Иванић

проф. др Верица Копривица

проф. др Александар Јерков

доц. др Бојан Ђорђевић

мр Марина Обижајева

LIK

Journal for Literature and Culture

Editor in Chief

Prof. Aleksandra Vraneš, PhD

Editorial Board

Prof. Marina L. Remnova, PhD

Prof. Ala Šešken, PhD

Prof. Slobodan Grubačić, PhD

Prof. Ljiljana Marković, PhD

Prof. Sanja Macura, PhD

Prof. Valentina Pitulić, PhD

Prof. Milivoj Nenin, PhD

Prof. Ludmila Ivanova Ručina, PhD

Prof. Larisa Igorevna Zukovskaja, PhD

Prof. Ranko Popović, PhD

Muharem Bazdulj

Secretary of the Board

ma Gordana Nedeljkov

Contributors

Zorica Ivković Savić

doc. Gordana Đoković, PhD

doc. Dragana Grujić, PhD

Reviewers

Prof. Dušan Ivanić, PhD

Prof. Verica Koprivica, PhD

Prof. Aleksandar Jerkov, PhD

doc. Bojan Đorđević, PhD

mr Marina Obižaeva

ISSN 2303-8640

ЛИК

ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА
/
LITERATURE AND CULTURE

Година IV
Број 5

Андрићград, 2018

Уводно слово / Introductory letter

**„ВЕЛИКА НАГРАДА ИВО АНДРИЋ“ АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА
/THE IVO ANDRIĆ AWARD OF THE ANDRIĆ INSTITUTE**

ОДЛУКЕ И ОБРАЗЛОЖЕЊА О ДОБИТНИЦИМА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

ОДЛУКА О ДОДЕЛИ НАГРАДЕ БОРИ ЋОРЂЕВИЋУ

Мухарем Баздуљ: *** 19

ОДЛУКА О ДОДЕЛИ НАГРАДЕ ЈУ ХУУ

Јован Делић: Блиске приче са далеког истока 23

БЕСЕДЕ ДОБИТНИКА „ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“ 31

Говор Боре Ћорђевића

приликом доделе „Велике награде Иво Андрић“ 33

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURE

Gabriella Schubert: Карневализација епског јунака

„Пут Алије Ђерзелеза“ и „Краљевић Марко

по други пут међу Србима“ 37

Бојан М. Ћорђевић: Чија се рука машила непријатељске браве:

о „издаји“ интелектуалаца у првом светском рату 53

Младен Шукало: Страност и менталитет

у *Травничкој хроници* Иве Андрића 81

Dejan Malčić: Italija, Rim i i dekadencija u filmovima

La dolce vita i *La grande bellezza* – sličnosti i razlike 103

ЈЕЗИК / LANGUAGE

- Миодраг Јовановић*: Александар Белић о Вуковим погледима
на језик књижевника свога времена као путоказу стварања
“београдског круга” 115

КУЛТУРА / CULTURE

- Огњен Карановић*: Привилегијална политика Цара Леополда I
Правни фундамент опстанка српског етноса
у Хабзбуршкој монархији..... 129
- Бојана Стаменковић*: Трансхуманизам и аналитичка психологија 161

УВОДНО СЛОВО

Одјељење за књижевност Андрићевог института покренуло је 2015. године научну периодичну публикацију *ЛИК*, у нади да ће бити лице савремених теоретских, историјских и примењених истраживања о литератури и култури.

Жеља нам је да часопис пружа панорамски поглед на књижевне и културне појаве код различитих народа, да мозаиком представљених култура потврди сопствену друштвену неопходност и изгради идентитет, да из супарништва традиције и савремене културе формира свој лик.

Родољубив у најбољем смислу речи, љубави према роду, према човеку и хуманости као највишој вредности, часопис ће неговати мултикултуралност, интердисциплинарност и мултилингвалност. У том смислу часопис отвара своје странице ауторима из земље и иностранства, у три рубрике: *Литература*, *Култура* и *Прикази*.

Уредник

INTRODUCTORY LETTER

The Department of Literature of the Andrić Institute initiated 2015. the scientific periodical publication *LIK*, in the hope that it will represent the face of modern theoretical, historical and applied research on literature and culture.

We wanted the journal to offer a panoramic view of the literary and cultural phenomena in different nations, confirm its own social necessity and build its identity through a mosaic of represented cultures, as well as form its character from the rivalry of tradition and modern culture.

Patriotic in the best sense of the word, implying love for its own people, for man and the humaneness as the highest value, the journal will nurture multiculturality, interdisciplinarity and multilinguality. In this sense, the journal opens its pages to authors from the country and abroad in three sections: Literature, Culture and Reviews.

Editor

„ВЕЛИКА НАГРАДА ИВО АНДРИЋ“
АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА

/

THE *IVO ANDRIĆ* AWARD
OF THE ANDRIĆ INSTITUTE

Андрићев институт (Андрићград – Вишеград), на иницијативу свога Одјељења за књижевност, покренуто на седници 3. јануара 2015. године, установио је „Велику награду „Иво Андрић“, која се додељује у две категорије:

1. за укупан животни допринос српској књижевности аутора, који је и у протеклих пет година објавио запажено дело;
2. за најбољи роман, објављен први пут, у Републици Српској и Републици Србији, на српском језику, од 1. јануара до 31. децембра, или за прозно дело објављено у свету у претходних пет година које је имало снажан утицај на српску књижевност.

Награда се састоји од: *Повеље* и новчаног износа, који се одређује Планом рада Андрићевог института.

„Великом наградом Иво Андрић“ истичу се на почетку 21. века водећа имена српске и светске књижевности, која граде књижевни канон. Признаје им се књижевна вредност, самерава сопствена са светском културом, подиже ниво читалачког укуса и интересовања књижевне публике, развија културни дијалог и аутохтони идентитет. Ово награђивање, у општој политици, књижевне, културне и језичке фрагментације, представља чин високе друштвене, моралне и књижевно-историјске одговорности.

Александра Вранеш

ОДЛУКЕ И ОБРАЗЛОЖЕЊА О ДОБИТНИЦИМА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

ОДЛУКА О ДОДЕЛИ НАГРАДЕ БОРИ ЂОРЂЕВИЋУ

Жири за додјелу „Велике награде Иво Андрић“ у саставу: Емир Кустурица, Мухарем Баздуљ и Јован Делић (предсједник), на сједници одржаној 20. јануара 2018. године, донио је

ОДЛУКУ

да се „Велика награда Иво Андрић“ за најбољу књигу објављену у Републици Српској и Републици Србији за 2017. годину додјели српском пјеснику Борисаву – Бори Ђорђевићу за књигу поезије *Пусто острво* објављену код издавачке куће „Арте“, Београд.

Осамдесетих година прошлог вијека, кад је *Рибља чорба* била на врхунцу и кад је Бора Ђорђевић објавио своје прве пјесничке књиге, рокенрол је био истински субверзивна дјелатност, док је књижевност била вокација с максимумом друштвеног угледа. Онако како је Југославија била између истока и запада, тако се Бора Ђорђевић налазио између књижевности и рокенрола. Књижевност је била у стању да пропитује политичке догме, док је рокенрол имао способност мобилизације маса. Бора Ђорђевић је био један од максимално двојице-тројице овдашњих пјесника-с-гитаром који је могао и једно и друго. Иако су озбиљни људи и у то вријеме у његовим отпјеваним стиховима препознавали литерарну вриједност, била је дирљива његова потреба да статус пјесника потврди и књигама.

Три-четири деценије касније, све се промјенило. Нити је рокенрол субверзиван, нити књижевност осигурава друштвени углед. Нобелову награду за књижевност добио је Боб Дилан, и то ју је добио за пјесме које је отпјевао, не за књиге које је, онако успут, објавио. Уосталом, не може папир бити мјерило литерарне вриједности. Да би се то доказало

у глобалном оквиру, треба се вратити хиљадама година уназад, до *Илијаде* и *Одисеје*. У српском оквиру, то је још много лакше јер нас једва стотине година дијеле од Филипа Вишњића и других гуслара који су врхове књижевности једног народа, као у дистопијским визијама Реја Бредберија, носили „у глави“.

Свеједно јесу ли пјеване или (само) укоричене, код пјесама Боре Ђорђевића је увек јасно да их је писао препознатљиво исти пјесник. Из те бразде је и књига *Пусто острво* (Арте, Београд, 2017), пјесничка збирка овјенчана Наградом Андрићевог института. Она се подједнако наставља на, рецимо, албум *Мртва природа* као и на књигу *Равнодушан према плачу*. У њој је све оно што по чему је Ђорђевићева поезија значајна, а у низу нових пјесама. Као што смо код Ђорђевића навикли, он тематски варира од политике до судбине маргиналца у савременом свијету. На нивоу риме је у стању да нас изненади римујући нешто што пре њега као да нико није, подсјећајући нас у том смислу, рецимо, на Душка Трифуновића. (Каже на крају једне пјесме: *Србија стоји на рубу амбиса/ мудро вођена од Телетабиса.*) Такође, Ђорђевић као мало ко зна да искористи туђу синтагму, туђи наслов, фразу већ скоро излизану и од ње направи пјесму која ће се отада асоцијативно везати и за њега, ако не и најпре за њега. Примјери из његовог опуса су бројни: од *На западу ништа ново* до *Погледај дом свој, анђеле*, док у овој књизи имамо пјесме какве су *Вратиће се роде* или *Добра земљо, лажу*. Напоследку, ту су и искрице чистог духа гдје се пермутацијом само два слова ствара досетка од које би неко други направио читав есеј. Тако је Ујевићев *ЛЕЛЕК СЕБРА* код Ђорђевића постао *ЛЕЛЕК СЕРБА*.

На крају, али не и најмање важно, код Ђорђевића је ту увијек и нека фигура у џепу, маневар рођеног забављача који не жели да га се схвата претерано озбиљно те он у стиховима које сам назива тестаментарним поручује:

Кад све одузmem и саберem
Схватим да цео живот серem,
Кад се све сабере и одузme
Онда ме велика туга обузme.

То је слика повлачења црте, изречена колоквијално, привидно без стилизације, а заправо у савршеном катрену гдје се суочавају субјективна самокритична јадиковка и објективни поглед на свијет. Један мудрац је рекао да поезија мора да брани саму себе. Она се код Ђорђевића брани гласним цинизмом испод кога се крије трагичан доживљај живота.

1. Емир Кустурица
2. Мухарем Баздуљ
3. Јован Делић, председник

У Београду,
20. јануара 2018.

Чланови жирија:
1. Емир Кустурица
2. Мухарем Баздуљ
3. Јован Делић, председник

Мухарем Баздуљ

Осамдесетих година прошлог века, кад је *Рибља чорба* била на врхунцу и кад је Бора Ђорђевић објавио своје прве песничке књиге, рокенрол је био истински субверзивна делатност, док је књижевност била вокација с максимумом друштвеног угледа. Онако како је Југославија била између истока и запада, тако се Бора Ђорђевић налазио између књижевности и рокенрола. Књижевност је била у стању да пропитује политичке догме, док је рокенрол имао способност мобилизације маса. Бора Ђорђевић је био један од максимално двојице-тројице овдашњих песника-с-гитаром који је могао и једно и друго. Иако су озбиљни људи и у то време у његовим отпеваним стиховима препознавали литерарну вредност, била је дирљива његова потреба да статус песника потврди и књигама.

Три-четири деценије касније, све се променило. Нити је рокенрол субверзиван, нити књижевност осигурава друштвени углед. Нобелову награду за књижевност добио је Боб Дилан, и то ју је добио за песме које је отпевао, не за књиге које је онако успут објавио. Уосталом, не може папир бити мерило литерарне вредности. Да би се то доказало у глобалном оквиру, треба се вратити хиљадама година уназад, до *Илијаде* и *Одисеје*. У српском оквиру, то је још много лакше јер нас једва стотине године деле од Филипа Вишњића и других гуслара који су врхове књижевности једног народа, као у дистопијским визијама Реја Бредберија, носили „у глави“.

Свеједно јесу ли певане или (само) укоричене, код песама Боре Ђорђевића је увек јасно да их је писао препознатљиво исти песник. Из те бразде је и књига *Пусто острво* (Арте, Београд, 2017), песничка збирка овенчана наградом Андрићевог института. Она се подједнако наставља на, рецимо, албум *Мртва природа* као и на књигу *Равнодушан*

према плачу. У њој је све оно што по чему је Ђорђевићева поезија значајна, а у низу нових песама. Као што смо код Ђорђевића навикли, он тематски варира од политике до судбине маргиналца у савременом свету. На нивоу риме је у стању да нас изненади римујући нешто што пре њега као да нико није, подсећајући нас у том смислу, рецимо, на Душка Трифуновића. (Каже на крају једне песме *Србија стоји на рубу амбиса/ мудро вођена од Телетабиса*.) Такође, Ђорђевић као мало ко зна да искористи туђу синтагму, туђи наслов, фразу већ скоро излизану и од ње направи песму која ће се отад асоцијативно везати и за њега, ако не и најпре за њега. Примери из његовог опуса су бројни: од *На западу ништа ново до Погледај дом свој, анђеле*, док у овој књизи имамо песме какве су *Вратиће се роде* или *Добра земљо, лажу*. Напоследку, ту су и искрице чистог духа где се пермутацијом само два слова ствара досетка од које би неко други направио читав есеј. Тако је Ујевићев *ЛЕЛЕК СЕБРА* код Ђорђевића постао *ЛЕЛЕК СЕРБА*.

На крају, али не и најмање важно, код Ђорђевића је ту увек и нека фигура у џепу, маневар рођеног забављача који не жели да га се схвата претерано озбиљно те он у стиховима које сам назива тестаментарним поручује:

Кад све одузmem и саберem
Схватим да цео живот серem,
Кад се све сабере и одузme
Онда ме велика туга обузme.

То је слика повлачења црте, изречена колоквијално, привидно без стилизације, а заправо у савршеном катрену где се суочавају субјективна самокритична јадиковка и објективни поглед на свет. Један мудрац је рекао да поезија мора да брани саму себе. Она се код Ђорђевића брани гласним цинизмом испод кога се крије трагичан доживљај живота.

ОДЛУКА О ДОДЕЛИ НАГРАДЕ ЈУ ХУУ

Жири за додјелу „Велике награде Иво Андрић“ у саставу: Емир Кустурица, Мухарем Баздуљ и Јован Делић (предсједник), на сједници одржаној 20. јануара 2018. године, донио је

ОДЛУКУ

да се „Велика награда Иво Андрић“ за животно дјело за 2017. годину додијели кинеском писцу Ју Хуу за његово цјелокупно прозно стваралаштво, а поводом објављивања превода његова три романа код издавачке куће „Геопоетика“ у Београду на српском језику у преводу Зорана Скробановића: *Живети* (2014), *Записи о продавцу крви* (2014) и *Седми дан* (2017). Објављивањем ових трију романа у посљедње четири године Ју Хуа је постао међународна књижевна вриједност првога реда у српској преводној књижевности.

Ју Хуа је писац коме се вјерује и када прави неочекиване преокрете у вођењу сижеа, када води свога јунака од богаташа до сиромаша, па када га препушта стихији грађанског рата, и када срећнога оца преображава у несрећника који губи обоје дјеце и жену, па онда и једину везу са овоземаљским животом – једино унуче, оставивши га самога и стара, са једним старим волом, да се бори за голи живот, који и такав бива прихватљив као што је прихватљива човјекова судбина, слично као у новели Михаила Шолохова *Човјекова судбина*; вјерује му се и када прати свога јунака у борби да очува живот и породицу кроз терор Културне револуције продајући своју крв; или пак када сагледава и дочарава самоубиство у савременом офантастиченом и апсурдном свијету, односно када тематизује човјека и људско тијело као робу на тржишту или медицински отпад. То је писац који нас суочава са суровошћу свијета и историје, са људским злом и добротом, са величином праштања и љубави, са бездушношћу

модерног човјека, али писац који умије да своје приповиједање оплемени хумором и осоли иронијом.

По изоштреном критичком односу према историјској и друштвеној стварности, по интензивном саосјећању са човјеком као жртвом у сукобу са историјским и друштвеним потресима, по усмјерености на човјека и човјечност, по неповјерењу у идеологију и по побуни против идеолошког прописивања живота, по осјетљивости за патњу и страдање дјеце, по повјерењу у причу и причање, по смислу за историчност и документарност, али документарност упошљену у функцији очуђења и офантастичења свијета, тако да – како би рекао Иво Андрић – чињенице почињу да лебде, а свијет и живот се – како је то говорио Достојевски – показују фантастичнијим од сваке фантастике, Ју Хуа је ближи српској и словенској књижевности него што би се могло претпоставити. Иако долази са Далеког Истока и пише о далекој земљи и њеним људима, Ју Хуа ствара универзалну прозу која се прима и доживљава као присна и блиска. А то је знак праве приповједачке умјетности.

У Београду,
20. јануара 2018.

Чланови жирија:

1. Емир Кустурица
2. Мухарем Баздуљ
3. Јован Делић, предсједник

Јован Делић

БЛИСКЕ ПРИЧЕ СА ДАЛЕКОГ ИСТОКА

Наш задатак је да покушамо немогуће: да у пригодној и временски ограниченој бесједи представимо три романа савременог кинеског писца Ју Хуа (1960), сва три у издању „Геопоетике“ из Београда и у преводу др Зорана Скробановића.

Роман *Живети* (преведен и објављен 2009, па 2014) је ремек дјело овога писца и има два наратора: оквирног, који уводи у причу и који причу затвара и поентира, а током причања главног наратора, који је и главни јунак романа, Сју Фугуија, преображава се у слушаоца приче и њенога записивача. Роман је испричан у првом лицу једнине, тако да је остварена архаична, првобитна приповиједна ситуација у којој приповједач приповиједа свој драматичан и трагичан живот захвалном слушаоцу. Остварена је илузија живог говора и усменог приповиједања, што подсећа на нашег Драгослава Михаиловића, утолико више што је живот Сју Фугуија вођен руком судбине у смјеру који он није ни желио, ни слутио, а камоли предвиђао.

Сиже романа је драматичан, пун неочекиваних заокрета. Фугуи је син богатог кинеског велепосједника - његово „зло семе“ - развратник и расипник који ће растурити и изгубити све имање што су га генерацијама стицали његови преци, и то у пороцима, коцкајући се и курвајући по бурдељима. Богаташ се преокреће у пуког сиромаша и најамника, али ће му управо то спасити живот: у револуционарним промјенама које слиједе биће убијен газда Лунг Ер, који је добио Фугуино имање на коцки, а аграрном реформом Фугуи добија парче земље на којем обнавља живот.

У несигурном времену грађанског рата довољно је да човјек изађе на улицу да купи лијек, па да га вихор историје однесе као зрно пијеска у нежељеном и непознатом правцу. Умјесто у апотеку, Фугуи доспијева у војску Коуминтанга и у

сам епицентар сукоба са Ослободилачком војском, на непознато бојно поље, без знања о томе гдје ће, за шта ће и за кога да погине. Ту, у безизлазу, буди се жеља за одржањем живота, да се ударци судбине поднесу и истрпе и да се преживи чак и када смрт изгледа неизбјежна. Фугуи бива заробљен, па ослобођен, и враћа се измијењен и остарио кући, тако да га рођена дјеца не препознају. С муком се одржава живот пролазећи кроз револуционарне фазе колективизације села, сељачких радних задруга и преображај идеолошких заблуда у стварност глади, а затим кроз терор Културне револуције. Ђерка Фенгсја је изгубила глас и говор од животних и историјских шокова, а син Јоућинг стасава у перспективног атлетичара, али губи живот дајући крв породиљи; крв коју му бездушно исисава медицинско особље да би спасило жену локалног моћника. Живот се поново обнавља удајом ћерке, али она умире на порођају родивши сина Кугена. Њен муж Ерси пожртвовано подиже дијете, али изненадно гине несрећним случајем, тако да стари Фугуи мора да брине о Кугену. Али и Куген умире, јер се прегладнио прејео соје и Фугуи остаје потпуно сам у старости. Купује себи вола, кога зове сопственим именом, испуњавајући тако жељу мртвога унука. Стари човјек и стари во некако подносе живот и удареце судбине. Старац непрестано зазива своје мртве и они су са њим док оре земљу. Роман се поентира тим зазивањем мртвих чланова породице и сликом земље као митске Велике Мајке која рађа, храни и узима човјека:

„Данас су Јоућинг и Ерси изорали један му земље, Ђацен и Фенгсја само мало мање, а Куген, онако мали, па пола муа. А ти, боље да ти не говорим колико си узорао, мислићеш да хоћу да те посрашим. Али, што јесте јесте, већ си остарио, свака ти част што и оволико поореш.“

(...)

„Знао сам да је ово последњи траг сутона и да ће се сваког часа обрушити ноћ. Угледао сам земљу како открива своје чврсте груди, као да неког дозива, и баш као што мајке дозивају сопствену децу, тако је земља и себи дозивала ноћ.“

Ју Хуа се показује као мајстор поенте и живог, драматичног, изузетно емотивног приповиједања о трагичној људској

судбини и човјековој снази да издржи њене сурове ударце. По томе је његов роман *Живети* близак новели *Човекова судбина* Михаила Шолохова, али и раним романима Драгослава Михаиловића.

Фугуи губи обоје дјеце на порођају: Јоуђинга док даје крв туђој и непознатој породиљи, а Фенгсју док доноси на свијет Кугена. Траума рођења, којом је био опсједнут наш Растко Петровић, постаје у овом кинеском роману једно од емотивних и драматичних чворишта. Ријеч је, очито, о архетипу који удаљене писце и свјетове чини блиским.

На Растка Петровића, односно на авангардне поступке приповиједања, подсјећа и повјерење Ју Хуа у људски говор и разговор. Управо како људи говоре исприповиједани су романи *Записи о продајцу крви* (преведен 2014) и *Седми дан* (преведен 2017).

Разносач свиле Сју Сангуан сазнаје од двојице сељака како се продајом своје крви може доћи до новца и упушта се у тај опасан посао кад год породица уђе у дубљу кризу. То је роман о љубави и прељуби, о праштању и коријенима, о одржању живота и породице, а посебно дјеце, пред налетима сурових историјских промјена и преокрета. Управо по љубави и праштању овај кинески писац је невјероватно близак нашој православној хришћанској традицији. Ју Хуа има изразит критички однос према стварности, али се његова проза не може објаснити ни истумачити само у социјалним релацијама. Напротив, највредније у њој је изнад социјалне равни, у досезању општељудских вриједности, у одржању живота као врхунске вриједности, у наизглед ситним стварима, у порцији пржене свињске цигерице и боци жутог вина, у обједу којим се роман завршава и поентира, а који је израз захвалности жене и мајке Сју Јулан своме мужу и оцу породице Сју Сангуану што је својом крвљу, љубављу и праштањем сачувао и одржао породицу.

Роман *Седми дан* се приповиједа из перспективе мртвих и несахрањених. Ослођен на животну стварност и критички према њој усмјерен, роман је прешао у сферу фантастике. Састављен је од низа потресних, уланчаних новела и судбина, од којих свака заслужује посебну пажњу. Сама

идеја је веома храбра, али успјело развијена. Утопијски простор једнакости међу људима остварен је једино у свијету мртвих а несахрањених људи, без гроба, урне и без гробнога мјеста. Звучи застрашујући и неутјешно, али је остварена увјерљива визија антиутопијске утопије као крај идеолошких варки, обмана, илузија и утопија. Задржаћемо се само на крају романа, на поенти.

Бу Чао је продао свој бубрег криминалцима који тргују људским органима да би купио гробно мјесто својој несрећној дјевојци. Од посљедица лоше урађене операције и сам је умро, па затим доспио у Земљу несахрањених:

„Бу Чаов глас је изненада утихнуо. Зауставио је корак и пренераженим погледом прелетео преко истог оног крајолика који је и мене својевремено оставио без речи - бистра вода је промицала вијугавим речним коритом, а на раскошним травњацима расло је дрвеће с крошњама пуним плодова и срцоликим лишћем које је подрхтавало у ритму откуцаја срца. Свуда, докле год је поглед допирао, тумарали су околостурени људи и људи чуваних оноземаљских тела.

Запањено се окренуо према мени, збуњеним погледом захтевајући одговор.

- Прошетај се мало - рекох му - лишће ће ти махати, стене ће ти се смешити, а река ће те поздравити. Овде нема богатих и сиромашних, нема туге и патње, непријатељства и мржње. Сви су овде једнаки у смрти.

- Како се зове ово место?

- Земља несахрањених.“

Јуче поподне на Међавнику, у разговору који је спонтано постао присан и пријатељски, рекао сам господину Ју Хуа да разговарамо тако присно и са међусобним разумијевањем да се знамо триста година. Одговорио ми је, не само из источњачке љубазности, да се, изгледа, знамо хиљаду година. То ме је охрабрило да повучем неколике паралеле између поетике кинеског савременика Ју Хуа и нашег Иве Андрића.

У разговору на тему „Шта књижевност може у данашњем времену“, у оквиру сусрета названог „Београдски контрапункт“, гдје су учествовали Петер Ханделе, Милован Данојлић, Ју Хуа, Фредерик Бегбеде, Захар Прилепин, Емир

Кустурица и министар културе Републике Србије Владан Вукосављевић, Ју Хуа је показао изузетно високо повјерење у причу. Кад год би узео ријеч, он би, умјесто есеја или анализе, увијек испричао неку причу, која је добијала параболичну природу. То *повјерење у причу* је, несумњиво, једно од његових својстава не само као писца већ и као човјека. Прича је оно што остаје иза човјека, иза смрти, што се памти, што нешто увијек значи, што нешто врло битно казује о човјеку. То је једно од основних поетичких увјерења овога писца по којем је близак нашем Иви Андрићу, чијим га именом данас награђујемо, који је читавог свога живота, попут Шехерезаде, супротстављао приче смрти. Прича је оно што смрт одгађа, па чак и поништава. То доиста чини Ју Хуа у својим романима и када приповиједа о Сју Фугуи, и о Сју Сангуану, и о Џанг Феју.

Друго, овај писац је увјерен да сваку ствар можемо посматрати најмање из два, а по правилу из више углова. Управо тај *плурализам углова* под којима се гледа на свијет такође је поетички принцип овога писца, па чак и када роман највећим дијелом приповиједа његов јунак, као што је то случај у роману *Живети*. Довољно је само сјетити се Андрићевих романа *Травничка хроника* и *Проклета авлија*, па утврдити колико је Андрићево сагледавање свијета вишестрано и полифонијско, односно вишегласно, односно утврдити колико је сагледавање свијета из више разних углова поетичко начело које приближава кинеског савременог писца Ју Хуа са њему до недавно вјероватно мало познатим Ивом Андрићем.

Треће поетичко начело Ју Хуа формулисали смо опет на основу једне анегдоте из поменутога разговара у Београду. Кинески писац прича како је присуствовао једном књижевном догађају у Јерусалиму:

„У том граду се налази један велики маузолеј посвећен масакру који је на једној планини, на брдашцу, и на зиду се налазе речи које су многи људи изговорили. Многи од тих људи који су били у посети Маузолеју рекли су нешто лепо и дирљиво и њихове речи су биле записане; многи од њих су били познати људи. Али речи тих познатих људи ја

сам заборавио. Међу тим реченицама била је једна коју је изрекао један Пољак који је за време Другог светског рата спасао једног Јеврејина. Он није имао ни високу културу, нити је био посебно образован. Њега су питали: „Зашто си спасао Јеврејина?“, а одговор који је он дао ја нећу заборавити до краја живота. Он је рекао: „Ја не знам шта су Јевреји и не знам шта значи Јеврејин, али знам шта значи човек.“

А онда слиједи реченица која као да је узета из Андрићевих есеја о Његошу, а којом Ју Хуа поентира своје виђење савременог човјека и културе:

„Тако да су проблеми с којима се овде свет среће, и ми у њему, многобројни, али оно о чему морамо да водимо рачуна, јесте то шта је то човек?“

Човјек и човјечност - то је, по Андрићу, основни предмет и основна сврха умјетности; то је оно што он баштини од Његоша:

Што је човјек а мора бит човјек?

Тварца једна што га земља вара,

А за њега, види, није земља.

Отуда и пишчева одговорност пред књижевношћу и историјом, као и одговорност пред човјеком и за човјека. Ту су савршено сагласни савремени кинески писац Ју Хуа и Иво Андрић. А то је, опет, потврда Андрићевог става да велики писац тежи за вјечним и општим, а до тог вјечног и општег ће доћи када говори о своме свијету, о својој обрви земље и човјеку у историји и легенди. Усмјереност писца на човјека и човјечност, дакле, подразумијева његову одговорност и пред човјеком, и пред књижевношћу, и пред историјом.

Осврнућемо се само још на једну поетичку блискост. Ју Хуа свједочи да је гледао један нетитлован филм Емира Кустурице - *Отац на службеном путу* - и да га је нетитлованог добро разумио, а своје разумијевање провјерио гледајући га и титлованог. Опет су посриједи вјечне, универзалне ствари; овога пута архетип дјетета. Ју Хуа је изузетно осјетљив на дјечје патње и страдања, на дјечје судбине, на манипулацију дјецом, на глад дјеце, на дјечју љубав према животињама и породици, на дјечје смрти. Он прати дјечје судбине у историјској стихији: страдања у грађанском рату, у борби

између Коуминтанга и Ослободилачке војске, дјечју патњу у радним задругама и у Културној револуцији. Сју Фенгсја губи моћ говора од ратних и животних шокова; Јоуђинг умире због бездушног, прекомјерног узимања крви из његовог дјечјег организма; мали Куген умире у доба глади зато што се прегладнио прејео соје. Синови Сју Сангуана пате одвојени од породице радећи на селу послове које не знају у доба Културне револуције у роману *Записи о продавцу крви*, а бебе завршавају као медицински отпад у роману *Седми дан* и остају несахрањене. Ова отвореност за дјечји угао гледања, за дјечју патњу, али и за дјечји хумор, веома је блиска српској књижевности од Лазе Лазаревића, чије је приповијетке на њемачком језику Иво Андрић пронашао у Кини, преко Боре Станковића, Момчила Настасијевића, Иве Андрића и његове збирке приповиједака *Деца*, Бранка Ћопића, Данила Киша, Радослава Братића, Јована Радловића, Матије Бећковића и Емира Кустурице у прози и на филму. Дакле, *дјечја патња и дјечји угао гледања* такође су сродни Ју Хуа и Иви Андрићу.

Ју Хуа, савремени писац са Далеког Истока, из најмногољудније земље на свијету, до јуче далеки странац, данас је, захваљујући књижевности и књижевној блискости са српским писцима, свој међу својима у граду Иве Андрића.

БЕСЕДЕ ДОБИТНИКА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

ГОВОР БОРЕ ЂОРЂЕВИЋА ПРИЛИКОМ ДОДЕЛЕ
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ“

- На Св. Саву, „Велика награда Иво Андрић“ -

Можда је стварно не заслужујем. Награда јесте заједничка. Заслужују је пре свих родоначелник овог жанра пок. Арсен Дедић, па и Балашевић са хрватског говорног подручја, Миле Шобић који се, нажалост, прерано повукао, Владо Креслин, па и Зоран Предин, Енес Кишевић, па све до младог Марчела пред којим је блистава будућност.

Што би рекао друг Тито – ово ништа није моје, припада народу. Стицајем околности добио сам је ја. И одмах су се паћеници и плаћеници побунили. И можда бих посумњао у себе, али сам престао да сумњам када сам схватио да су ми „Велику награду Иво Андрић“ доделили бољи и паметнији од мене: највећи живи српски песник Матија Бећковић, један од најбољих светских режисера неимар Емир Немања Кустурица, врхунски интелектуалци Мухарем Баздуљ и професор Јован Делић.

Зато „Велику награду Иво Андрић“ примам са великом срећом и задовољством.

Неки од великих мислилаца калибра писма читалаца рекли су да се Иво Андрић преврће у гробу. Ево ко се још преврће: Владислав Петковић Дис, Бранко Радичевић, Раде Драинац, комшија из Чајетине Михајло Ђуповић, и многи други велики писци чија имена носе награде које сам већ добио. Добио сам „Витеза“ – награду за животно дело, награду жирија Смедеревске песничке јесени и многе друге. Срећом, живи се преврћу у својим креветима, сами или са неким...

ЛИТЕРАТУРА
/
LITERATURE

КАРНЕВАЛИЗАЦИЈА ЕПСКОГ ЈУНАКА¹
„ПУТ АЛИЈЕ ЂЕРЗЕЛЕЗА“ И „КРАЉЕВИЋ МАРКО
ПО ДРУГИ ПУТ МЕЂУ СРБИМА“

У овом раду се разматрају приповетке „Пут Алије Ђерзелеза“ (Иво Андрић, 1920) и „Краљевић Марко по други пут међу Србима“ (Радоје Домановић, 1901) у светлу теорије карневализације Михаила Бахтина. По његовој теорији карневализујући поглед је неопходан за слободу, да се супротставља важећим нормама па и традицијом устаљеним представама. У том погледу су ове приповетке врло сличне. У њима аутор демитизује јунака, декомпонује ореол и кодекс јуначког понашања, подвргава га амбивалентном карневалском смеху. Гротеска, али и комично и трагично се међусобно у њима прожимају. Заједно са тиме аутор мотивише читаоца да рефлектује узроке те карневализације.

Поред свих сличности, приповетке показују и разлике у вези са ауторским ставом према његовом јунаку: Разарајући митску истину, Андрић је у лику Алије Ђерзелеза више открије нагонску страну, несрећан пут људског бића, док Домановић у трагикомичним доживљајима његовог јунака жели да разобличава морални пад, лицемерје и полтронство његових савременика.

Кључне речи: Алија Ђерзелез, Краљевић Марко, демитизација јунака, карневалски амбивалентан смех, ауторски став према његовом јунаку, Иво Андрић, Радоје Домановић.

1 Овај текст је састављен за зборник Међународног Славистичког Центра у Београду.

I. Епски јунаци и књижевни јунаци

Марко Краљевић и Алија Ђерзелез су епски јунаци подједнако великог значаја; оно што је Краљевић Марко Србима, то је Алија Ђерзелез Муслиманима. У епским песмама и легендама карактерише их јуначка слава, ореол хероја, сила и моћ; они су свемоћни и не знају за препреке; народ их види као борце натприродних сила, као узвишене, митске личности и заштитнике у невољи, но у исто време и као примере који служе етничкој и националној идентификацији. Стога није изненађујуће што су неки од писаца њима посветили своја дела. Као јунаци књижевних дела појављују се, између осталог, у Андрићевој приповеци „Пут Алије Ђерзелеза“ (1920) и у приповеци Домановића „Краљевић Марко по други пут међу Србима“ (1901). У њима су, међутим, приказани у сасвим другом светлу које по теорији Бахтина можемо да назовемо карневализацијом.

Наративно језгро у њима представља повратак средњовековног епског јунака у своју земљу. Тиме је већ унапред опредељена демитизација, која код читаоца може да изазове амбивалентан став: смех и истовремено мотивацију за критично размишљање о узроцима тога.

II. Колективно памћење епског јунака и стварност модерне

По теорији Бахтина карневализујући поглед у књижевности је потребан, да се из друге, прочишћене перспективе сагледа живот са свим његовим нормама, ограничењима и традицијом успостаљеним представама (Бахтин 1978: 80). Тај поглед га ослобађа од „фанатизма и категоричности, од елемената страха и застрашивања, од дидактичности, од наивности и илузија, од рђаве једностраности и једнозначности, од глупе бучности“ (исто: 138).

У Андрићевој и Домановићевој приповеци карневализација је резултат сукоба предања и колективног памћења епских јунака са стварношћу савременог свакодневног

живота, распетости између старих идеала јунаштва епских времена и менталног стања људи у модерни у којој важе друге норме у друштвеним односима и традиција, тако да често ни као памћење више не постоји.

Са појавом Алије и Марка Краљевића у нарацији је присутна и легенда која их прати. Андрић о Ђерзелезу обавештава:

„Пјесма је ишла пред њим. На бијелу коњу крвавих очију, он је јахао раванлуком, црвене су ките биле бијелца по очима, а дуги чистим златом везени чевкени на Ђерзелезу сјали су и поигравали на вјетру.“ (Андрић 2004: 257).

Домановић конципира једну експозицију у којој успоставља везу са легендом по којој Марко Краљевић није умро, него је само заспао и пробудиће се кад дође време за подизање опште борбе за ослобођење српског народа.

Марко се обраћа Богу да га врати у живот пошто му је досадило кукање као:

„Јао, Косово! Косово тужно! Куку, Лазо!’ ... ‘Устани, Марко!’... Погледај, Марко, сузе!... Шта чекаш, Марко?“ (Домановић 1901: 5).

И Бог га шаље на земљу са свим његовим епским атрибутима.

Марко

„Гледа Шарца. Јест, Шарац онај исти. Гледа топуз, сабљу, одело, све исто, сумње нема. Маши се тулумине“ (исто: 6).

Враћањем јунака међу људе, развија се једна радња коју можемо упоредити са карневалском игром. Већ на почетку Андрићеве приповетке добијамо такав утисак у хану у ком се скупља „чељад која су запела на свом путу“:

„поваздан се чује само шала, смијех, плесак, глас дефа и шаргије или зурне, звук коцака на сухој дасци од игре шешбеш, роктање и цика путене и беспослене чељади“ (исто: 256-257).

Кад се, међутим, Марко појави на земљи, ситуација је мало другачија. Нико га не запажа, само један велосипедиста се уплаши од његовог чудног изгледа, а Марко се,

„опет, највише препаде од чудна начина путовања и помисли да је каква утвара; али се ипак реши да се с тим чудовиштем пусти у борбу“ (Домановић 1901: 6).

III. Карневалска атмосфера и смех

Анахронизам, односно, контакт средњовековног епског јунака са модерним друштвом аутоматски ствара један оквир у коме владају конфузија, дезинтеграција и једна амбивалентна атмосфера. Прожимају се комика, гротеска као и трагика, меша се свето са профаним, високо са ниским, велико са најмањим, мудро са глупавим. Присутан је један, по Бахтиновим речима, „дубоко контемплативан и универзалан“ смех (Бахтин 2000: 116) који има деконструктивну а у исто време и продуктивну функцију која искључује сваку догматску озбиљност као и апсолутну тачку гледишта, остављајући закључак пресуди читаоца.

Рушењем митског света и јуначког кодекса понашања легендарни ликови постају обични смртници; дистанца и респект околине према њима више не постоји. Они су учесници у једној представи у којој по Бахтиновом објашњењу уместо поларизације између извођача и посматрача превлада њихова интеракција у фамилијарној атмосфери.

Пошто епски јунаци нису прилагођени условима живота које налазе у својој околини, стално наилазе на сметње и блокаде, западају у смешне и гротескне ситуације у којима су све више понижени и подвргавани амбивалентном карневалском смеху.

Епски јунаци на своје земљаке делују ексцентрично и анахроно, они су смешни и трагични у исто време – трагични, јер њихово достојанство страда; с друге стране до извесне мере одају утисак добродушности.

Алија Ђерзелез

Ђерзелез се појављује са ореолом јунака крвавих очију, одевен у златној долами, јашући белог коња. Но, кад сиђе с коња, ишчезне страх и респект околине према њему. Андрић то наглашава:

„Кад сјаха и пође према капији, виђело се да је необично низак и здепаст и да хода споро и раскорачено као људи који нису навикли да ходе пјешице. Руке су му биле нерамерно

дуге. Назва набусито и нејасно *мерхаба* и уђе у кахву. Сад кад је сишао с коња, као с неког пиједестала, поче да се губи страх и респект и, као да се изједначио с осталима, почеше му прилазити и започињати разговор.“ (Андрић 2004: 257-258)

Његове телесне слабости су повезане са слабостима понашања: без престанка пије, наређује и пева, почиње и да се зноји. Пијани јунак све више пада у занос, а

„Алчац се ругају с њим без имало страха и обзира. Богдан Цинцарин (...) пјева, пјева, а Ђерзелезу се чини да му душу вуче и да ће, сад на, издахнути од превелике снаге или превелике слабости“ (исто: 259).

Води га нагон, банчи и пије, коцка се, очаран је женском лепотом и није у стању да рационално размишља. Очајнички тражи љубав:

„бјесно и неодрљиво зажеље кауркињу, да је види, да је има, да зна на чему је, или иначе да побије и поломи све око себе“ (исто: 262),

међутим, његова жеља се сукобљава са начином којим покушава да дође до њене реализације; он је груб, неспретан и простодушан. Постаје карикатура. Не може да схвати да га Венецијанка не жели. У другом делу хоће да освоји прелепу Циганку Земку. Гледајући Земку, он је ван себе:

„Ђерзелез сједи и гледа, топи се и шири руке – збогом памети! – понијело га весеље и љепота и оне димије од цамбаса што лепршају као барјак и мешају се са врховима борова и с ведрим небом. Као да се његовој жалости прохтјело да се сва одједном прометне у обијест и весеље“ (исто: 268).

Око њега се игра коло, смеје и пева се, а Алија само још ниже пада:

„Распасао се, па му спадају и борају се чакшире, а ионако кратке ноге му изгледају још краће и још дебље; отпасао му се појас од ибришима вишњеве боје па се вуче за њим, поливен ракијом и умрљан пепелом. Једва се држи на ногама, кривуда и смјера час лијево, час десно“ (исто: 269-270).

У трећем делу поново тражи жену, између осталог, „кауркињу“ Катинку, девојку чија лепота се опева у песмама. Угледавши је, Ђерзелез је поново „ван себе“:

„Као и увијек кад би угледао женску љепоту, он изгуби у тили час сваки рачун о времену истинским односима и свако

разумијевање за стварност која раставља људе једне од других“ (исто: 274).

Катинка му међутим остаје недостижна.

Ђерзелеза то потпуно избацује из равнотеже:

„Каква је ово шала опет? И какве су то жене до којих се не може као ни до Бога?“ (исто: 279).

На крају заврши у постељи проститутке Јекатерине. И поставља себи питање у унутрашњем монологу, које је уједно и основно питање читаве приповетке:

„И још се једном јави мисао с којом је сто пута заспао, нејасна, никад докрај домишљена, а увредљива и јадна мисао: зашто је пут до жене тако вијубав и тајан, и зашто он са својом славом и снагом не може да га пређе, а прелазе га сви гори од њега? Сви, само он, у силној и смијешној страсти, цио свој вијек пружа руке као у сну. Шта жене траже?“ (исто: 281)

Марко Краљевић

За разлику од Алије Ђерзелеза, Марко Краљевић је, после повратка на земљу, уверен да се и даље налази у јуначкој средини и није спреман да процени реалну ситуацију. Он се упушта у јуначку борбу са велосипедистом сматрајући га за опасног противника:

„Попи још један леген вина, а дође крвав до очију, један даде Шарцу да попије, па онда врже тулумину у трави, самуркапу намаче на очи, и узјаши Шарца, који већ беше од пића крвав до ушију. Врло се јунак расрдио, и рече Шарцу: ‘Ако л’ ми га, Шаро, не достигнеш, сломићу ти ноге све четири!’ (Домановић 1901: 6-7).

Разлог његовог повратка међу Србе је њихово вековно кукање и молба да се највећи српски јунак врати и освети Косово. Марко ту молбу дословно схвата, али узалудно тражи Србе који су га звали. У модерно време нестала је свест о јунаштву и о јуначкој храбрости, родољубивости па чак и о некадашњем значењу родољубиве реторике. Позивање на јунаштво је постало празна фраза која ништа више не значи осим китњастог стила у реторици.

Марко је исто тако груб, неосетљив и бескомпромисан, мисли и делује на агресиван, екстреман начин. Као и Алија Ђерзелез, без престанка пије вино и љути се ако му се жеља не испуни одмах. Спреман је да у следећем моменту крене у двобој са сваким кога сретне на улици. Очекује га читав низ епизода у којима све ниже пада са престола јунаштва у стање бедног, трагикомичног лика. Механцију удари дланом на образу и помери му три здрава зуба. Жандарме, који му се приближе да га ухапсе, убије.

Тако доспева и у тамницу. Ту га онда потпуно физички преобразе: ошишају га и обрију, окују у тешке окове, обуку у бело одело и спроведу у Београд. Марко се најпре чуди, али постепено свикне на нове прилике и најзад се мирно преда судбини. По речима приповедача почиње да се бави „корисним“ пословима: носи воду, залива баште, плеви и полива лук, учи да прави бритвице, четке, кудеље и друге ствари. Након пуштања на слободу он и даље тражи пут како да испуни своју мисију. Један Србин му каже:

„Какво Косово на ове оскудне године?! Кошта то много! Велики је то трошак, мој брате!...“ (исто: 22).

Кога год сретне у Београду, тај брзо заврши разговор с њим и каже:

„Журим у канцеларију! Сервус, Марко!“ (исто: 23).

Уместо да задобије земљаке за свој циљ, застрашује их. Чуди се како се свет изменио, чуди се што Срби беже од њега али ментално није у стању да препозна ситуацију и да схвати, колико је његово понашање потпуно депласирано.

Највеће разочарење доживљава у «патриотском збору» где сопственим ушима чује како «патриоти» позивају великог јунака Краљевића да им помогне. Кад се Марко спрема да им ту жељу испуни, опет га разочарају. Председник му каже:

„То се тако говори да је стил лепши, китњастиви. Старински си ти човек, брате слатки, па не знаш многе ствари! Наука, је, драги мој, далеко дотерала.“ (исто: 29)

Последњи покушај Марка да буде користан на месту пандура опет је промашај, јер једном приликом избије свом капетану три зуба. Ухвате га после дугог окршаја и спроведу у лудницу на преглед где Марко заврши свој боравак на земљи. Кад поново изађе пред Бога, правда се:

„Боже ми опрости, али ми се чини да и нису моји потомци, иако мене певају, него да су потомци оног нашег Суље Циганина.“ (исто: 33)

IV. Контрастирање гестова и језика

Ефекат карневализације у разматраним приповеткама се постиже не само контрастирањем садржајних фактора него и контрастирањем гестова и језика главних протагониста. Епски Ђерзелез није само физички нескладан, већ и својим гестовима и говором постаје смешан: није у стању да се изрази и врло неспретно води разговор са људима у својој околини: „ширио би своје дуге руке и кружио прецрним очима, као у кунића (Андрић 2004: 258). Његова прича о љубави је смешна, „казујући више рукама него ријечима“ (исто: 260). Насупрот томе, његови поступци су описани формулама из епских песама као: „Лети Ђерзелез као крилат“, „– Ха, потечи, Ђерзелезе, соколе!“ – Аферим, кењчино!“ (исто: 261).

Још јасније него Алије Ђерзелеза, дехероизацију Марка Краљевића прати контрастирање у поступцима и у језику. Марко се служи епским језиком, прича у десетерцу:

„Ој Бога ти, незнани јуначе

Чиј’ су ово пребијели двори.“ (Домановић 1901: 8)

Он је оцртан истим хиперболизујућим потезима који су познати из јуначких песама, али који у приликама на крају 19. века делују апсурдно. Најочитије се то показује у опису судског процеса против њега који траје две године и пролази кроз све судске инстанце.

У сусрету са судијом, у средској канцеларији, сударају се два различита језичка нивоа као последица два различита мишљења и виђења света.

– „Питам, јесте ли чиновник, трговац, или радите земљу?, пита судија, а Марко одговара: – Није мени ни бабо орао, пак је мене хлебом одранио!“ (исто: 15).

Марко свој исказ даје у десетерцу:

Ја ћу почи, ако нико неће,

Хоћу поћи макар доћи нећу,
Отићи ћу граду Цариграду,
Погубићу цара од Стамбола (исто: 16).

Срески капетан чита Марку тачке оптужнице и пита га за браниоца, а Марко као да се налази у јуначком двобоју, дозива Милоша Обилића да га брани. Исто тако, када му у «патриотском збору» кажу да су му потребни жиранти, Марко епским десетерцем дозива побратиме, „патриоти“ му на то иронично кажу да су му довољна само два. У Марков говор Домановић је уткао целе стихове узете из познатих епских песама. Тако Марко, када у приповеци разговара са Шарцем, каже:

„Давор, Шаро, давор, добро моје;
ево има триста шест лета
како сам се с тобом састануо
још се никад преплашио ниси
Бог ће дати те ће добро бити“ (исто: 13).

V. Подстицај аутора за карневализацију

После свега реченог поставља се питање: шта је потстакло Андрића и Домановића да карневализују епског јунака и коју поруку тиме желе да пошаљу читаоцима?

У одговору можемо кренути од времена када су написане приповетке а то је почетак 20. века. Било је то време европеизације која је у Србији као и у другим земљама Балкана почела већ у другој половини 19. века и постала још интензивнија почетком 20. века. То је време такозваног повратка Балкана у Европу са следећим главним циљевима: брисање свега шта је припадало османлијској прошлости и преузимање западних узора у свим сферама јавног и свакодневног живота. Тиме је преоријентација на културном и социјалном плану постала неопходна али је у исто време наилазила на многе отпоре. Европски узори су били преузети у видљивим културним манифестацијама живота, између осталог у архитектури, техници, администрацији и науци, али мишљење

и понашање човека у међуљудским односима и емотивним везама нису се мењали. Иако су вредносни систем прошлости, традиција и етика епских песама и патријархалног мишљења изгубили своју снагу, нови вредносни систем још није био устаљен. Ова распетост између мишљења и понашња патријархалног човека с једне, и захтева модерног времена с друге стране, показана је у оба дела. У њима се суочава лик јунака са сликом коју савремени људи имају о њему.

Андрићев став према свом јунаку

Ауторски став према главном јунаку у разматраим приповеткама је сличан, али и различит у исто време.

Полазна тачка у обе приповетке је епска слика. У Андрићевој књижевној визији епско језгро и смисао предања, међутим, добијају психолошку димензију. Ђерзелез је избачен из света мита и легенде и убачен у реалан свет где је приказан као личност без јуначких мисли и жеље, као људско биће са физичким и менталним слабостима. Андрића сад више и не интересује лик јунака и јуначких подвига, него у лику Алије Ђерзелеза открива скривене, нагонске стране људске природе, његове жеље и снове, емоције и идеале, ломове и поразе, тиме и страдање (у том слислу изм. осталог Даловић 2014). Ђерзелеза покреће тежња за љубављу и друштвеним признањем али не успева да то оствара због својих физичких и менталних мана. Није у стању да правилно оцени себе, своје способности и мишљење као и захтеве других, посебно захтеве жена према мушкарцу.

„Епски јунак узима дио истине за цијелу истину и покушава да живи по њој, тако нам дјелује гротескно, а истина коју је прихватио показује се као лаж – он носи у себи епски систем вриједности и сматра да му као јунаку припада најбоље, а баш због тога испада смијешан. Несклад између изгледа и идеје о себи овдје је основни извор смијеха.“ (Даловић 2014: 211).

Може се рећи да Алија није био дорастао модерном, индивидуализованом животу. Носећи у себи дух епских времена, мислио је да као јунак може да осваја сваку, и најлепшу жену, али тај циљ хоће да постигне грубом силом, епском

снагом у која често губи сваку меру. Стога је несрећан и трагичан. Он пати што не успева да оствара себе као мушкарац и као признату и цењену личност. Венецијанка је за њега недоступна; Земка се поиграва са њим, скрива му се и бежи; а Катинка постаје видљива само за тренутак, кроз капију и никад више. Његова потрага завршава се у наручју давнашње познанице, сарајевске проститутке Јекатерине, једине жене „до које се иде право“.

По мишљењу Сузане Лаловић (2014: 207) приповедачки став карактерише

„дух супериорне симпатије да иза сваког Ђерзелезовог поступка тражи човјека као мјеру ствари.“

Карневализација је по њеном мишљењу

„послужила Андрићу да се нека важна питања о човјеку, његовом положају у савременом свијету и психолошкој страни људске природе из свијета филозофских идеја пренесу у свијет непосредног, конкретног чулног контакта ликова и догађаја. Његов пут није пут достојанствених и узвишених јуначких подвига и херојске славе, то је пут несрећног човјека модерног сензибилитета.“ (исто: 213)

Андрићев став из муслиманске перспективе

Сасвим другачије оцењују ову приповетку критичари из муслиманске средине. Сматрају да Андрић свесно иронизује част и славу јунака бошњачке епске традиције. По њиховом мишљењу Андрић у свим својим делима муслимане Босне и Херцеговина представља на ружан, готово понижавајући начин, да је користећи њих, створио један стереотип који је изузетно штетан за Бошњаке. Између осталог аутор Дурић приповетку о Алији Ђерзелезу поставља у једну линију са укупним делом Андрића, које почиње са његовом дисертацијом „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“. По мишљењу Дурића (Durić 1998) Андрић је већ у овом раду имао намеру да докаже штетно дејство османлијске владе за социјално стање становништва Босне и Херцеговине, да раздваја хришћана од Турака и да покаже инкомпатибилност турско-исламског и босанско-муслиманског начина живота.

Без жеље да уђемо у опширнију дискусију, која захтева посебну расправу, сматрам да је Андрић без икаквих идеолошких оптерећености користио ликове као што је Алија Ђерзелез са циљем текстуализације традиције и културне средине Босне и Херцеговине. Његово питање „Зашто је пут до жене тако вијугав и тајан?“ је питање општељудских односа а није односа између припадника различитих веровања; карневализујући поглед на те односе приморава читаоца да размишља у том правцу.

Домановић и његов јунак

Док Андрић у лику Алије Ђерзелеза открива нагонску страну, несрећан пут људског бића, Домановић у трагикомичним доживљајима његовог јунака жели да разобличи морални пад, лицемерје и полтронство његових савременика (уп. Шуберт 2006). Он је био син сеоског учитеља и одгојен је у духу народне поезије. Познато је да је волео сеоско-патријархалан начин живота и епску поезију до те мере да је својим пријатељима често писао писма у десетерцу. У исто време је био чврсти присталица слободе и противник свих видова тираније аутократије. „Краљевић Марко други пут међу Србима“ је писан под импресијом тадашњих друштвених прилика и као отпор према насиљу режима последњих краљева из династије Обреновића, Милана и Александра, као „манифест политичких догађаја“ који је, по сведочењу Јована Скерлића, надахнуо његове најбоље политичке сатире. Крај 20. века у Србији је обележен као време заоштравања сукоба између режима и опозиције, јачање бирократског апарата, ограничавање слободе говора и окупљања, као и увођење полицијског терора. Када је због најаве женидбе краља Александра с Драгом Луњевицом-Машин премијер Владан Ђорђевић дао оставку, краљ је образовао тзв. „свадебно министарство“, чији је главни циљ било омогућавање краљеве свадбе и стишавање узбурканих политичких страсти у земљи. У то време, у јулу 1900. године Радоје Домановић је постао писар у Државној архиви, а у марту 1901. писар у Министарству просвете и црквених дела. Међутим, Радојев

непомирљиви опозициони став не само да се није ублажио, већ је постајао све израженији. У том периоду он у „Српском књижевном гласнику“ објављује неке од својих најзначајнијих сатиричних приповедака: поред поменуте приповетке „Краљевић Марко по други пут међу Србима“, још и „Вођу“ и „Страдију“. Домановићева сатира разара власт династије Обреновић, илустрuje у карикатури ту власт и предаје је исмејавању, суду народа. Сатира га је до извесне мере и бранила од цензуре. Домановић је својом сатиром ударио највише по пасивности и робовању филистарском конформизму, по трпљењу силе и насиља, по фразеолошком и демагогијском родољубљу, по пандурству, полтронству и издаји витешких традиција. У овом контексту Глигорић (1956: 347) запажа да је Домановић пре свега желео да брани витешке традиције и да је имао некритичан однос према патријархалности у којој је он видео друштвену основу националног живота Србије. Према њему Домановић је и негирао европеизацију која је надирала у културни и друштвени живот Србије.

У разматраном делу међутим у центар је постављен напад против лажног патриотизма и умерености норми ван етичких, хуманих и логичних граница, изопаченост и апсурдност поступака и схватања, однос стварности према традицији, која је изгубила функцију. Радоје Домановић је овом сатиром погодио у језгро хвалисавог и лажног родољубља. У казивању судског процеса против Марка јасно се осећа критички став Домановића према бирократији и ситничарском поступку судских органа тог времена. Саркастично удара по пандурима и онима који, било из користољубивости, било из полтронства или заузети ситним бригама – у граду својом каријером или на селу радом на њиви - служе понижавајућем режиму. Херојско-епској слици народне поезије у чијем су светлу израсли борци за слободу, Домановић супротставља сићушну и ниску прозаичност садашњице обележене празним хвалисавцима који се у свакој прилици позивају на Краљевића Марка и Косово, али кад својим делом то треба да посведоче, они се као мишеви скривају под скут режима. Овакво родољубље типично је за апсолутистички режим који заједно са потчињеним народом и празном реториком покрива унутрашње слабости.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво. „Пут Алије Ђерзелеза“. *Андрић, Иво Мост на Жепи*. (Изабрана дела I-X). Београд, 2004. 256-281.
- Бахтин, Михаил. *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе* (прев. Иван Шоп и Т. Вучковић). Београд, 1978.
- Бахтин, Михаил. *О роману* (прев. А. Бадњаревић). Београд, 1989.
- Бахтин, Михаил. *Аутор и јунак у естетској активности* (прев. А. Бадњаревић). Нови Сад, 1991.
- Бахтин, Михаил. *Проблеми поетике Достојевског* (прев. М. Николић). Београд, 2000.
- Бахтин, Михаил. *Ка филозофији поступка* (прев. Д. Радуновић). Београд, 2010.
- Вученов, Димитрије. „Генеза Домановићеве сатире“. *Лако Перо Радоја Домановића*. М. Станојевић (ур.). Крагујевац, 2008. 65–77.
- Глигорић, Велибор. *Српски реалисти*. 2. изд. Београд, 1956.
- Даловић, Сузана Р. „Алија Ђерзелез у свјетлу карневала“. *Филолог* (Бања Лука), V, 9 (2014): 205-214.
- Деретић, Јован. „О Радоју Домановићу“. *Кратка историја српске књижевности*. Београд 1983.
- Домановић, Радоје. *Краљевић Марко по други пут међу Србима. Данга. Вођа*. Београд. 1901.
- Максимовић, Горан. „Домановићев смијех“. *Зборник Филолошког факултета Универзитета у Приштини*. Књ. 9. Приштина, Врање, 1999. 277–279.
- Поповић, Богдан. „Алегорична сатирична прича“. *Лако перо Радоја Домановића*. М. Станојевић (ур.). Крагујевац, 2008. 11–59.
- Bakhtin, Mikhail. „The Bildungsroman and Its Significance in the History of Realism (Toward a Historical Typology of the Novel)“. М. М. Bakhtin. *Speech Genres and Other Late Essays*. М. Holquist, & C. Emerson (Eds.). Austin, 1986. 10–57.
- Durić, Rašid. „Der bosnische Held Djerzelez in der Historiographie, in epischen Liedern und in der literarischen Bearbeitung von Ivo Andrić“. *Zeitschrift für Balkanologie*, 34/1 (1998): 1–14.
- Šubert, Gabriјela. „Domanovićev Kraljević Marko po drugi put među Srbima – satira ili politička parabola?“ *MSC Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 35/2 (7–10.9.2005). Београд, 2006. 265–271.

Gabriella Schubert

KARNEVLISIERUNG DES EPISCHEN HELDEN
„PUT ALIJE ĐERZELEZA“ UND „KRALJEVIĆ MARKO
PO DRUGI PUT MEĐU SRBIMA“

In diesem Beitrag werden zwei Erzählungen unter dem Aspekt der Theorie von Michael Bachtin zur Karnevalisierung betrachtet: „Put Alije Džerzeleza“ [Der Weg von Alija Džerzelez] von Ivo Andrić, veröffentlicht 1920, und „Kraljević Marko po drugi put među Srbima“ [Marko Kraljević zum zweiten Mal unter den Serben] von Radoje Domanović, veröffentlicht 1901.

Nach der Theorie von Bachtin ist ein karnevalistischer Blick erforderlich, um die Freiheit zu erlangen, sich geltenden Normen und durch Tradition festgefahrenen Vorstellungen zu widersetzen. Unter dieser Prämisse sind die beiden hier behandelten Erzählungen sehr ähnlich. In ihnen werden die epischen Helden entmythisiert; ihr Nimbus und Ehrenkodex werden dekomponiert und dem ambivalenten karnevalistischen Lachen preisgegeben. In beiden Erzählungen überlagern sich das Groteske, das Komische und das Tragische. Damit wird der Leser zugleich dazu motiviert, über die Ursachen der Karnevalisierung nachzudenken.

Trotz aller Ähnlichkeiten zeigen die beiden Erzählungen im Hinblick auf das Verhältnis des Autors zu seinem Helden auch Unterschiede auf: Indem er die mythische Wahrheit zerstört, sucht Andrić in der Gestalt von Alija Đerzelez eher die Leidenschaftlichkeit und die unglückliche Suche des Menschen nach Liebe und Anerkennung, während Domanović über die tragikomischen Erfahrungen seines Helden den moralischen Niedergang, die Heuchelei und Feigheit seiner Zeitgenossen entlarven will.

Schlüsselwörter: Alija Đerzelez, Kraljević Marko, Entmythisierung des epischen Helden, karnevalistisches ambivalentes Lachen, Verhältnis des Autors zu seinem Helden, Ivo Andrić, Radoje Domanović

ЧИЈА СЕ РУКА МАШИЛА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ БРАВЕ:
О „ИЗДАЈИ“ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У раду се говори о оптужбама против српских интелектуалаца који су у току Првог светског рата остали у окупираној Србији. Они су, у штампи и јавности, у првим годинама после ослобођења оптуживани за кукавичлук, колаборацију и издају. Међу њима били су и највиђенији српски књижевници, попут Исидоре Секулић, Боре Станковића и Симе Пандуровића. Иако су ови књижевници писали за окупаторску штампу, а и на други начин узели учешћа у јавном животу, у раду се показује да њихово деловање није имало елементе колаборације и да је хајка на њих углавном имала личне мотиве.

Кључне речи: Први светски рат, окупација, колаборација, издаја, новине, културни живот.

„Ноћни чувари српског народа и његове имовине“¹

Када се Симеон Газда припремао за парницу пред српским судом због колаборације са аустроугарским окупационим властима² (јер беше, у времену и простору Пекићеве нарације, члан Општинског одбора у Београду – који је, заиста, и у реалном времену и простору постојао од почетка тзв. Велике окупације, 28. новембра 1915. па до ослобођења 1. новембра 1918. године), онда је он искусио оно што су и многи други у реалности која је владала Србијом и тзв. „београдском чаршијом“ у првих неколико година после свршетка

1 Borislav Pekić, *Zlatno runo VI*, Laguna, Beograd 2013, 326.

2 Б. Пекић, нав. дело, 313-367.

Великог рата. Иначе несклоно оним људима – посебно војним обвезницима, интелектуалцима, трговцима и политичарима – који се нису повукли са војском и Владом преко Албаније, србијанско јавно мњење није имало много милости, поготово према онима које је огласило колаборантима, кукавицама и – у најгорем случају – издајницима. Тај глас јавности предочава и Симеон Газда, одмах имајући и спреман одговор:

Сви што смо из нужде или од своје воље у Београду остали поштујемо ваше жртве и муке, али болан дојам имамо да ви наше не само не поштујете, нити признајете, већ их не разумете. Држите да сте једино ви гладовали и зебли, а овде се гладовало и зебло још више. Држите да сте једино ви страдавали и умирали, а страдало се и мрело овде још горе. Ви сте, најпосле, имали чиме да се браните. Ми, сем памећу, ничим јачим. А сада се тој памети суди. Једином оруђу с помоћу кога нисте по повратку нашли гробље, него сте цвећем дочекани.³

Нужност живота у једном за становнике Србије сасвим новом и дотад неискушаном стању окупације (јер, после успоставе Србије као вазалне кнежевине, 1815. године, та модерна држава никада, за пун век, није била под туђинском влашћу; генерације у њој стасале нису имале искуство робовања, осим по причама својих дедова и прадедова о ропству под Турцима), подразумевала је и стављање на пробу тзв. етичког императива. Стање окупације и терора схватало се и међу интелектуалцима као тешка несрећа на коју се треба навићи и прилагодити јој се. Једни су то радили из страха за себе или своје рођаке које су окупатори интернирали, други због голе егзистенције, а трећи – попут Пекићевог јунака Симеона Газде – у уверењу да ће својим деловањем и сарадњом са Војним генералним гувернеманом, тј. аустроугарским властима, умањити несрећу и бар донекле заштитити не само грађане Србије од смрти или интернације,⁴ већ

3 Б. Пекић, нав. дело, 327.

4 О таквим побудама сведоче и успомене Стеве Чутурило који је окупацију провео у Трстенику. Он врло детаљно и самокритички описује како се примио положаја председника Одбора за исхрану и заштиту сиротиње и народа. Видети у Чутуриловим рукописним успоменама стр. 101-104. Захваљујемо на уступљеној копији рукописа госпођи Милеви Чутурило.

и културна добра и институције попут Народне библиотеке или Народног музеја. Нијансе, дакле, тзв. колаборације биле су врло fine и готово невидљиве. Мало их је било међу српским интелектуалцима тога времена – јер о њима је у овом раду реч – који су се у службу окупатору ставили са убеђењем да је пораз српске војске дефинитиван. И ту постоје најмање две варијанте. Неки су у тај пораз веровали у безнађу, у разочараности што су политички прваци са војском избегли и тако жртвовали српско становништво зарад симболичког акта државне независности.⁵ Други су били убеђени германофили, и таквих је заиста било сасвим мало.⁶ Уз то, за разлику од окупације током Другог светског рата, у Србији под аустроугарском управом није радила ниједна културна установа, такође ни Универзитет, постојала је само једна гимназија и једино су радиле – наравно у посебним околностима и под строгом контролом окупатора – основне школе. У таквим условима десила се, заиста, она Хабермасова „структурна промена јавности“;⁷ ако ту јавност схватимо као интелектуалну. Иако се нешто слично десило и са онима који су отишли на Крф или у Солун, мора се приметити да су они,

5 „Малодушни су тражили и брзо налазили кривце овој општој несрећи нашој. У кога је језик бржи од памети, просипао је речи ружне и одвратне.“ Лука Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда (1915-1918)*, Јасен, Београд 2010.

6 Саме аустроугарске власти су, у поверљивим извештајима, истицали оне који су, по њиховом мишљењу, искрено одани сарадњи. Карактеристика о архимандриту Платону добар је пример тога: „Platon hatte die geistliche Akademie in Moskau, absolviert, war niemals den phantastischen Einflüssen der russischen Politik unterworfen. Nach seiner kräftigen Intelligenz und gesunden Logik hatte er es empfunden und stets vertreten, daß es im Interesse Serbiens gelegen ist, eine Politik der Freundschaft mit der Nachbarmonarchie zu führen und daß diese die Nützlichste und Gesundeste für den Staat ist.“ Архив Србије /даље: АС/, Војни генерални гувернеман /даље: ВГГ/ VIII-867. Таквих германофила највише је било међу професорима Шесте реалне гимназије коју су у Београду покренули окупатори и у коју је ишло и нешто српских дечака. Оно што је индикативно јесте чињеница да су неки од тих књижевника и филозофа (попут Димитрија Најдановића или Дамњана Ковачевића) били и истакнути колаборационисти током окупације у Другом светском рату!

7 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt am Mein 1990, 42.

парадоксално, живели животом који је био много сличнији оном предратном у Србији. Радилa су позоришта, гимназије, културна и ђачка друштва и излазило неколико новина.⁸

Мора се такође нагласити да је између ове „две Србије“, једне у избеглиштву а друге под окупацијом, постојао контакт, било преко оглашавања у окупаторским *Београдским новинама*, било преко вести које су из окупиране земље стизале у Солун, на Крф или у Женеву. Вести су, наравно, стизале и неформалним каналима, и тако се код српских интелектуалаца на Крфу или у Солуну полако формирао став о онима који су остали у Србији. Тај став, у почетку веома амбивалентан и контроверзан, по свршетку рата и повратку у ослобођену земљу биће у многим случајевима крајње заострен и формираће атмосферу оптужби која је понекад попримала размере хајке на „колаборанте“ и „издајнике“ међу књижевницима, новинарима, глумцима и редитељима. Та хајка је каткад имала врло сличне поводе (личне, политичке или еснафске) као и она после Другог светског рата, само је лишена идеолошког предзнака.

**„Срби су у нови рат кренули,
да себе од издајничке погани пургирају“⁹**

Генератор хајке која се водила против интелектуалаца оптужених за издају и сарадњу са окупатором била је тадашња штампа. Она је у то време била све само не објективна, независна и одмерена.¹⁰ У тренуцима када се, тек што је основана, нова држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, нашла у озбиљној кризи, када су на површину испливале све оне несугласице између Двора и Пашића, те између разних странака и

8 Видети: Бојан Ђорђевић, Драгана Грујић, Гордана Ђоковић, *Летопис културног живота током Великог рата 1916-1918*, Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Београд, Нови Сад 2014.

9 Б. Пекић, нав. дело, 321.

10 И Симеон Газда у *Златном руну* проговара о тадашњој београдској штампи и злоупотреби Закона о штампи, када се под образином заштите слободе јавне речи допуштала (а често од самих политичара и иницирала) најдрскија и најотворенија дифамација политичких противника или личних непријатеља: „Колико је штампа слободна вреди само колико је паметна и поштена. Ако није, слобода јој одмаже, као год и непослушноме детету претерано разумевање.“ Б. Пекић, нав. дело, 323.

покрета – несугласице које су вукле порекло још из Солуна и са Крфа – београдска штампа је наступала с једне стране перфидно и лицемерно, а с друге стране хајкачки и разуларено. И то нису чинили само дневници оних уредника и новинара који су и пре Првог светског рата важили за неморалне, поткупљиве и осветољубиве. Није тај, данас бисмо рекли таблоидни дух, мимоишао ни *Политику*, која је нарочито у прве три године по ослобођењу, када јој је тон давао Јован Тановић, понекад и предњачила у таквим нападима. Уосталом, ако и није започела хајку, *Политика* је међу првима означила мете! Доносећи, најпре, вест о суђењу колаборационистима у Паризу – књижевницима и новинарима, и похваливши то што су неки од њих (међу њима и угледно публицистичко и књижевно име Пјер Леонар) стрељани, *Политика* је прозвала новинара Драгослава Стојановића као сарадника окупаторских *Београдских новина*.¹¹ Само дан касније, као мете су означена много познатија имена. У чланку екстатичног и опасног наслова „Чишћење губе“, овог пута јављајући о суђењу новинарима и књижевницима у Белгији, анонимни аутор јасно је истакао: „Осуђени су белгијски Станковићи, Николајевићи, Исидоре.“¹² Коначно, уследио је и позив на суђење „издајницима“, којих, према писању листа, није било мало, већ „на хиљаде“. И са свима њима требало је рашчистити:

Под суд све оне који су служили непријатељу, било непосредно, било посредно – то је оно што данас једнодушно тражи и хоће цела земља... За земљу која је дала милион живота, да би обезбедила своју слободу и будућност, није никаква ни штета ни срамота ако, увек у борби за своје добро, очисти своју средину, па макар се и на хиљаде бројили они који стоје као мрља на њеноме светлome челу.¹³

У маниру који ће бити одлика будућих тоталитарних режима, указивано је даље да ти „поганци“ и даље роваре против нове државе и да „нашем друштву и нашој држави од њих прети једна озбиљна опасност“. Говорило се о

11 „Међу нама“, *Политика*, XVI, 4219 (31. октобар 1919), 3

12 „Чишћење губе“, *Политика*, XVI, 4220 (1. новембар 1919), 1.

13 „Под суд“, *Политика*, XVI, 4228 (9. новембар 1919), 1.

„дезертерима, правим и моралним“, о „аустријским сарадницима“, о „конфидентима“ – уопште „неваљалцима који дижу све дрскије главу.“¹⁴ И питала се *Политика*: „Ако већ под притиском Савезника редуцирамо списак аустроугарских злочинаца, зашто то чинимо са домаћим изродима?“¹⁵ Стога се, иако из пера једног од оних који су сматрани издајницима, може прихватити становиште о *Политици* које, уосталом, није било у то време ни ретко ни једино:

Ниједан наш лист, после Ослобођења, није с толико језуитизма почео да фаворизира лаж, као „Политика“. Прећуткујући све кобне политичке погрешке, па чак и злочине почињене у нашој новој држави, и немајући интереса да изусту макар једну реч противу оних који су јаки према њој, „Политика“ је стала да се рекламира и да патриотише на рачун оних, за које је сматрала да су без заштите.¹⁶

Наравно да ни друга штампа није била ништа блажа, и да је модулирала јавно мњење у правцу осуде и презира према тзв. издајницима. Почело је то, заправо, још 1918. године, са памфлетом у *Вечерњим новостима* против Јована Цвијића, због његове тобожње издаје националних интереса у спору Србије и Бугарске око Македоније. Цвијићево научно поштење и непристрасност гледани су као подлост и слабост карактера. На вест да би, после оставке Николе Пашића, председник Владе могао бити, као неутрална личност, Јован Цвијић, уследио је напад на ову „тимидну личност која се само поводи за струјањима и која нема способности да води.“ Али, поред способности, нема ни части. Јер:

Господин Цвијић има један грех на души који му српски народ, а нарочито српска војска, нису могли ни опростити, ни заборавити. То је позната његова брошура о Македонији, за време балканскога рата, коју је он по своме политичкоме опортунизму написао, али која је изазвала силно негодовање у целом народу, да је морала бити повучена.¹⁷

14 „Афера 'Beogradskih novina'“, *Политика*, XVI, 4255 (6. децембар 1919), 3.

15 „Веселите се, зликовци“, *Политика*, XVII, 4421 (14. август 1920), 3.

16 Божа С. Николајевић, *Наличје „Политике“*, Београд 1920 /без пагинације/.

17 „Наивна комбинација“, *Вечерње новости*, XXI, 44 (8. децембар 1918), 1.

Иако, дакле, није спадао у оне интелектуалце који су били под оптужбом за колаборацију (уосталом, био је током рата изван земље), Цвијић је, на фону ове оптужбе, имао да претрпи читав низ напада, баш као и други интелектуалци. При томе уопште није узимана у обзир чињеница да су аустроугарске власти још 1915. године наложиле Цвијићево хапшење, јер је „отворено испољавао превратничке намере према Аустроугарској“!¹⁸ Оптуживан је за крах плебисцита у Корушкој,¹⁹ те да је „друго издање Ватрослава Јагића“ и „несвестан савезник свих српских непријатеља“.²⁰

Уосталом, нису боље пролазили ни други Срби који су за време Првог светског рата агитовали за Србију, несобично се стављајући у службу своме народу. Такви су у листу Крсте Цицварића *Београдски дневник* провлачени кроз блато, у рубрици која се иронично звала „Савремени типови“. Тој судбини није избегао ни један Михаило Пупин, коме ништа није користила сва финансијска и политичка подршка коју је у Америци изборио за свој народ. Уместо тога, говорило се да је срећа што такав човек није у земљи, баратало се са најпрљавијим инсинуацијама о Пупиновом личном животу, уз оптужбе да је „лажни добротвор“ који је новац прикупуљао само да би се ослободио пореза, те да су га до избијања рата плаћали Аустријанци да ровари против идеје Велике Србије!²¹

Не мање жесток био је и напад на Николаја Велимировића, који је оптуживан да је шуровао са Пупином и да се у Америци срамотио јашући ноја. Уз отворене увреде (да је „никакав беседник“, да „лупа као пута о лотру“) исказивала се сумња у његово „извикано родољубље“.²²

Па ако су овако пролазили они који су се у до краја ангажовали за интересе Србије и Југославије (и који су имали

18 АС, ВГ XVII-1407.

19 Божа С. Николајевић, „Наука и политика“, *Балкан*, VI, 156 (29. октобар 1920), 1.

20 „Један професор: ко је д-р Јован Цвијић“, *Балкан*, X, 118 (1. мај 1923), 1.

21 Видети: „Михаило Пупин-Идворски“, *Београдски дневник*, I, 10 (12. октобар 1919), 2; 11 (13. октобар 1919), 2; 12 (14. октобар 1919), 2.

22 Видети: „Николај Велимировић“, *Београдски дневник*, I, 44 (21. новембар 1919), 2.

веома јаке политичке везе), није чудно да су кроз својеврсног „топлог зеца“ морали тим пре проћи они који су остали у окупираној земљи.

„Ко ће сутра да се бори за ову државу кад они који су служили непријатељу и богатели се његовом помоћу осташе некажњени“²³

Хајка на истакнуте књижевнике и публицисте ишла је у два правца. Они су најпре бивали оптуживани као јавни делатници. Најтежа оптужба била је она да су сарађивали у *Београдским новинама*, листу који је у Београду издавао Војни генерални гувернеман од децембра 1915. до октобра 1918. године. Новине су излазиле у три издања – српскохрватском, немачком и мађарском. Српскохрватско издање штампано је латиницом, вести су доношене ијекавицом, али су књижевни и други прилози из културе српских аутора објављивани екавицом. *Београдске новине* је у почетку уређивао гроф Јурај Оршић Славетићки, али су прилози из културе стали да се множе када је уређивање преузео хрватски књижевник Милан Огризовић. Под Огризовићевим уредништвом написи у листу, дотад изразито оштри и памфлетистички када се тиче српског народа и његове културе, постали су нешто одмеренији, мада, наравно, и даље у духу аустроугарске политике. Када је Огризовић 10. марта 1917. године преузео уредништво,²⁴ успоставио је везе са српским књижевницима и већи број њих успео да приволи на сарадњу. Доминирала су имена тзв. минорних писаца, али је било и угледнијих књижевника. Један од њих био је Божа Николајевић, а други Милорад Петровић Сељанчица. Њихови прилози претежу у *Београдским новинама*. Ипак, највећи успех Милана Огризовића био је што је на сарадњу приволео Исидору Секулић (краће време) и Бору Станковића (као

23 Крста Цицварић, „Имајте на уму“, *Београдски дневник*, II, 191 (26. октобар 1920), 1.

24 Одлуку о именовану видети у: АС, ВГГ VIII-1037. Такође и у: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Personalunterlagen zu Offizieren, I-444/1917, f. 18.

редовног сарадника).²⁵ Осим тога, у администрацији листа радиле су удовице двојице великих српских књижевника – Клара Скерлић (удовица Јована Скерлића) и Христина Тинка Петковић (Дисова удовица). Њих је запослио Огризовић не би ли им омогућио скромне, али редовне приходе.²⁶ Дисовој удовици чак је у *Београдским новинама* објавио три приповетке и платио јој хонорар као и најплаћенијим сарадницима, Милораду Петровићу Сељанчици и Бори Станковићу.²⁷

Београдске новине биле су, међутим, омрзнуте у јавности. Сматране су „одвратним листом“,²⁸ а већ током окупације на писце који су у њима сарађивали гледало се попреко и с nelaгодом. По ослобођењу сви они стављени су на стуб срама и сарадња са *Београдским новинама* узимана им је као велики грех. Како је већ постављен аксиом да су ове новине биле „један гнусан непријатељски лист“,²⁹ који „није само вређао и клеветао, он је гаменски исмевао, он је плувао на Србију и на све што је њено, на све чиме се она поносила и мора поносити“³⁰ – то је јасно да су сви сарадници тога листа били проказани као сарадници окупатора. Највећа срамота и видела се у томе што је „тај гадни непријатељски лист био окупио око себе знатан број српских грађана и међу њима је било и људи који су имали угледне положаје у нашој држави.“³¹ Како се у тадашњем кривичном закону није могао наћи члан који би

25 О *Београдским новинама* више: Бојан Ђорђевић, „Музе нису ућутале: културни живот Срба током Великог рата у огледалу тадашње штампе“; у: Б. Ђорђевић, Д. Грујић, Г. Ђоковић, нав. дело, 6-10.

26 Клари Скерлић било је забрањено држање приватних часова, иако је она то више пута тражила. Тек јој је крајем септембра 1917. године, на лично Огризовићево инсистирање, одобрено да може држати часове немачког, француског и енглеског језика, али само за групу од три ученика. Одлуку видети у: ВГГ VIII-1512 (21. септембар 1917).

27 О овоме: Бојан Ђорђевић, „Досад непозната књижевница Христина Петковић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 80, 2014, 83-88.

28 Л. Лазаревић, нав. дело, 79.

29 Крста Цицварић, „Павле Маринковић и његови најновији скандали“, *Београдски дневник*, I, 6 (7. октобар 1919), 2.

30 Крста Цицварић, „Бора Станковић као сарадник ‘Београдских новина’“, *Београдски дневник*, I, 6 (7. октобар 1919), 1.

31 Исто, 1.

се односио на ову врсту сарадње, то су се памфлетисти позивали на суд тзв. јавног мњења, на то што се београдско стaновништво „скандализовало“ због „несрпског рада под окупацијом“ неких од највиђенијих књижевника. То јавно мњење је, према писању тадашње штампе, захтевало да се „изведу пред суд они коју су украли покров са мајке Србије, а то су разне Боре и Исидоре.“³² Овакви напади били су понекад – као у овом случају – и израз сопствене озлојеђености (Крста Цицварић је рат провео у интернацији у Нежидеру), али је опасност лежала у томе што су они кореспондирани са огорчењем грађанства које је тешко страдало у рату и окупацији, и што се кривац за то све мање тражио у аустријској управи (уосталом, сем ретких изузетака, готово нико од Аустријанаца и Мађара који су чинили зла по окупираној Србији није одговарао), а све више међу онима који су били ту, надихват руке. Призивала се, заправо, револуционарна правда, што је јасно наглашено у уводнику другог броја *Београдског дневника*:

У суђењу преступницима и издајницима боље је веровати и ослонити се на савест поштених људи, који су својим очима видели и преступе и преступнике и који на себи осећају тежину тих недела, него се ослонити на преживеле законске одредбе.³³

Да би се то постигло, интелектуалци оглашени за сараднике окупатора морали су бити дифамирани не само као јавни делатници, већ и на личном плану. То је други правац којим је ишла хајка на њих. Основна оптужба, наравно, била је она за користољубље, тј. „среброљубље“. Занимљиво је, уствари, да готово нико од њих није оптуживан да је био колаборант због свог германофилства или из каквих политичких и идеолошких побуда. Настојало се, заправо, да се „оптуженима“ одрекне било какав карактер и да се сведу на грамзиве и кукавичке типове за које се не може наћи оправдање чак ни у њиховом таленту и списатељској вредности:

Зна се да се талентованим људима често гледа кроз прсте; таленат извињава недостатке њихова карактера. Али ако има

32 Крста Цицварић, „Покров са мајке“, *Београдски дневник*, II, 114 (28. јул 1920), 1.

33 *Београдски дневник*, I, 2 (2. октобар 1919), 2.

грешака које једном талентованом човеку можете и морате опростити, има једна коју му никако и никако не можете и не смете опростити: то је служба непријатељу.

Они више „нису наши“! А као такви, као одроди и „ненационални типови“, били су предати на милост и немилост тзв. београдској чаршији која је итекако сеирила над њиховом судбином. Та индигнација најчешће није била искрена, али је служила, између осталог, да сами нападачи и уопште грађани који су, као и ти књижевници, рат провели у окупираној Србији забораве на своје грехе, на своје компромисе и не увек часне поступке, указујући прстом на друге. Добар пример за то представља однос штампе и тзв. јавности према Исидори Секулић, Бори Станковићу и Сими Пандуровићу.

**„Жалим што је наша публика тако мало осетљива
кад је реч о отклањању клевета“³⁴**

Напади на Исидору Секулић нису били увек тако жестоки ни директни, али су тим пре били перфиднији и лицемернији. Одвијали су се најпре под привидом књижевне критике. Негативне судове о Исидориној прози критичари су готово по правилу пропраћали наизглед узгредним подсећањем да је за време рата Исидора била у окупираној Србији и да јој је неколико приповедака објављено у *Београдским новинама*. Истина је, међутим, да су биле објављене само две приче, и то без Исидорине дозволе. Биле су то приче *Чежња*³⁵ и *Носталгија*.³⁶ Посебно јој је замерано што је ова друга прича објављена у свечаном броју *Београдских новина* у част рођендана аустроугарског цара Франца Јозефа. Осим тога, ове и још неке приповетке преведене су на немачки и мађарски и појавиле су се у издањима *Београдских новина* на немачком и мађарском језику. Тако је Душан Милачић, у својој оштрој критици Исидориног приповедачког рада – писаној на ивици личног напада и памфлета – поред тога што је закључио да она

34 „Поводом једне неправде: писмо г-ђе Исидоре Секулић“, *Време*, III, 511 (23. мај 1923), 2.

35 *Београдске новине*, II, 70 (23. април 1916), Uskršnji dodatak.

36 *Београдске новине*, II, 185 (18. август 1916), Svečani dodatak.

„има мало приповедачког темперамента“, да „нема снаге и конструктивне моћи“, истакао да је Исидора очигледно „у великој књижевној декаденцији“, додајући при том, као узгред а врло промишљено, да је „декаденција њеног морала потврђена за време окупације.“³⁷ На то подсећа и Ратко Парезанин у својој критици Исидориног *Ђакона Богородичине цркве*, наводећи да у тој књизи, као и у целом Исидорином опусу, „нема уметности“, а да је то зато што је списатељица потпуно издвојена из „духа народа“, као што је – и то је сад она тачка у којој се прелази граница књижевног дискурса – била издвојена и у ратним данима.³⁸ Била је Исидора повремено помињана и у *Политици*, углавном у склопу напада на оне интелектуалце који су перципирани као сарадници окупатора.

Рекло би се да Исидора Секулић због оваквих оптужби није имала проблема у својој служби професорке Друге женске гимназије.³⁹ Ипак, да су је такве гласине које су морале ићи и мимо штампе, кроз тзв. београдску чаршију, погађале сведочи то што је и у молби министру просвете за одсуство због слабог здравља истицала свој патриотизам и клела се да није сарађивала ни на који начин са окупаторским властима:

Одувек врло слабо здравље, порушено сада знатно због потпуног недостатка сваке телесне и духовне неге за време окупације. Затим, порушен и други мој ослонац и отпор.⁴⁰ *Никада нисам примила аустријску пару ни аустријску службу, никада нисам потписала аустријску признаницу ни заклетву, ниједаред се нисам машила аустријске браве ни руковала се са аустријском руком.* /подвукао Б. Ђ./ Потрошила сам, стога, сву уштеђевину.⁴¹

37 Д. З. Милачић, „Из прошлости Исидоре Секулић“, *Београдски дневник*, I, 17 (21. октобар 1919), 2.

38 Рпн. [Ратко Парезанин], „Уметност у позоришту и књигама“, *Београдски дневник*, I, 24 (29. октобар 1919), 2.

39 О просветној каријери Исидоре Секулић видети: Бојан Ђорђевић, „Исидора Секулић као професорка Друге женске гимназије у Београду (према архивским изворима)“, *Анали Филолошког факултета*, XXVI, 1, 2014, 37-47.

40 Овде Исидора Секулић мисли на смрт свога супруга.

41 Архив Југославије /даље: АЈ/ 66-402-649 (5. фебруар 1919).

Но, када је, бранећи себе, Божа Николајевић објавио своју брошуру, он је и Исидору Секулић навео као „вредну сарадницу *Београдских новина*“.⁴² Она преко тога није могла да пређе и написала је деманти. Индикативно је да тај текст није хтела да објави *Политика*, и он се појавио у тек нешто раније покренутом листу *Време*. У том тексту Исидора Секулић се позива на повреду части и у нешто ширем облику понавља ставове из своје молбе министру просвете. Тај текст је објављен као писмо директору листа:

Господине Директоре, молим Вас за велику љубазност да у Вашем листу изађу ових неколико редака који долазе да најзад исправе *једну неправду коју већ годинама трпим*. /подвукао Б. Ђ./

Још за време рата ме је напао био један женевски лист због уступања неких својих белетристичких написа редакцији аустријског листа у Београду. По повратку наше емиграције, ја сам, из скромности, покушала ствар расветлити једино усменим обавештењем. Жалим што је наша публика тако мало осетљива кад је реч о отклањању клевета, те се тако могло десити да ме г. Божа Николајевић, у последњој својој књизи, поново цитира међу сарадницима аустријског листа. Нека ми се дакле не замери што ћу данас, не само јавно, него и мало уздигнутим тоном, констатовати факта.

Потпуно сиромашна, за све време окупације нисам нигде ухватила за аустријску браву, и нигде примила аустријску пару. Далеко од тога да сарађујем у аустријском листу, нисам хтела радити ни оно што се није замерало, и што су радили многи, и скоро сви. Нисам хтела примати сталну месечну помоћ коју су окупаторске власти давале српским државним чиновницима. Нисам хтела примити повремену помоћ српским женама удовицама. Нисам хтела примити повремену помоћ српским књижевницима. Нисам хтела радити у гимназији, отвореној за нашу децу, али плаћаној од аустријских власти. Нисам, дакле, само се по себи разуме, примила ни хонорар из аустријске редакције, који ми је, преко једне књижаре, био понуђен кад је завршена серија мојих написа. Кад је изашла прва моја ствар у аустријском листу, ја сам била дубоко у унутрашњости земље, и нисам знала ни да постоје окупаторске новине. За дозволу употребе и превођења мојих ствари није ме нико никада молио.

42 Божа С. Николајевић, *Под Немцима*, Графичко предузеће „Просвета“, Београд 1923, 54.

Господине Директоре, ја сам Вам за предусретљивост врло обавезана.⁴³

Већина тврдњи из овог писма Исидоре Секулић несумњиво је тачна. Она заиста, за све време окупације, није примала никакву помоћ од окупатора и није била у било каквој чиновничкој служби, коју чак, за разлику од рецимо њене пријатељице Милице Јанковић, није ни тражила. Апсолутно је тачно и да је у априлу 1916. године, када се први пут у *Београдским новинама* појавила једна њена приповетка, Исидора Секулић била изван Београда, о чему сведочи и белешка редакције листа уз приповетку *Чезња*:

Za vrijeme ovoga rata bila je gdja Sekulićeva opet bolničarka, ali je pred navalom с. i k. trupa sa ostalim bjeguncima otišla u Aleksinac. Gdje se pak sada gospodja nalazi, nije nam poznato.

Готово је сигурно да је нико није ни питао за дозволу да објави њене приповетке, поготово што је тад још уредник *Београдских новина* био Јурај Оршић Славетићки (са Огризовићем то се променило, па откад је он постао уредник више није било објављено ништа Исидорину).

Но, остаје питање хонорара за објављене приповетке. То је, очигледно, био главни предмет напада штампе и јавности, па му је и Исидора, како се види, поклонила највише пажње. Данас, на основу досад неуочених архивских докумената, можемо да потврдимо Исидорине речи да је редакција *Београдских новина* достављала хонораре не лично Исидори (очито на њен захтев), већ преко Светислава Цвијановића („преко једне књижаре“, како вели Исидора). Остаје још питање је ли Исидора тај хонорар од Цвијановића преузимала. Судећи по свему – јесте! Јер, међу документима постоји и Цвијановићева потврда (бар у једном случају, после објављивања *Носталгије* у свечаном броју у част рођендана Франца Јозефа) да је новац исплатио Исидори Секулић! Ако Цвијановић није слагао Јураја Оршића Славетићког и новац задржао за себе, онда се бар у овом случају (и само у овом) Исидорине речи не слажу са чињеницама.⁴⁴

43 „Поводом једне неправде: писмо г-ђе Исидоре Секулић“, *Време*, III, 511 (23. мај 1923), 2.

44 Видети: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Personalunterlagen zu Offizieren, I-327/1916, f. 141-142.

Било како било, изгледа да је ово Исидорино писмо постигло циљ. Иако је чаршија још увек брујала о њеном држању под окупацијом, у штампи се више нису појављивали напади на њу.

„Господин Бора Станковић није више наш“⁴⁵

Данас се чини да о судбини Боре Станковића током Првог светског рата и окупације, као и о оптужбама против њега после ослобођења, све знамо. Но, неће баш бити тако. Бора Станковић остаје, засигурно, пример најомраженије личности у Београду после Првог светског рата, неосуђен али и нерехабилитован. На његовом примеру види се шта се све замерало онима који су били од имена и угледа, а остали у Србији после повлачења Владе и војске.

И Бора Станковић првенствено је осуђиван због сарадње у *Београдским новинама*. Тзв. „афера *Београдских новина*“ морала је да у први план, уз Божу Николајевића, стави и Бору Станковића. За разлику од Исидоре Секулић, он је вољно пристао да се његови старији текстови штампају у овом листу. Они су излазили у рубрици „Балкански типови“ и злоупотребљени су да би учврстили став германских читалаца о Србима, али и другим балканским народима, као с једне стране заосталим и примитивним људима које цивилизација није дотакла, а с друге стране о тзв. „племенитим дивљацима“.⁴⁶ Још више он се својим суграђанима замерио оцртавајући њихове карактере, понашање и лоше поступке током окупације у рубрици „Београдске шетње“. Бора Станковић у *Београдским новинама* објавио је четрдесет

45 Крста Цицварић, „Бора Станковић као сарадник ‘Београдских новина’“, *Београдски дневник*, I, 6 (7. октобар 1919), 2.

46 Индикативан је, у том смислу, текст неког анонимног аустријског официра који се затекао у Јужној Србији: „Šta li misle ovi primitivni o nama? Da li nas smatraju kao neke nedostižne veličine, ili kao smiješno izopačenje njihove predstave o čovjeku? Bojim se da ne bude ovo drugo. Mi smo na Orijentu, a orijentalac prezire stranca; muslimani zato što nije iste vjere, a ostali stoga, što im je to opšte svojstvo. Ali neka. Mi ćemo prije naučiti da njih razumijemo – no oni nas! To je njemački običaj.“ „Po Balkanu“, *Београдске новине*, II, 94 (18. мај 1916), 2.

четири приповетке и козерије и по томе иде у ред најагилнијих сарадника. После ослобођења та чињеница одредила је његов живот и утицала не само на његов положај у друштву, већ и на статус у књижевном животу двадесетих година прошлога века. Уз то, Бора Станковић објавио је за време Првог светског рата *Нечисту крв* у Загребу. Сама та чињеница није била ни оптужујућа, ни за зло узимана, јер су многи српски писци сарађивали у хрватском часописима без обзира на ратно стање. Но, Огризовићев предговор том издању, у коме је писао да је Србија оставила Бору Станковића на цедилу приликом евакуације, а да је он доживео препород доласком Аустријанаца јесте оно што је јавно мњење умногоме окренуло против писца. Он је, тако, у *Политикином* чланку, постао, попут других који су сарађивали са окупаторима, „аустријски сарадник“ и „неваљалац“, а *Политика* је његово име редовно штампала са крстом испред, као да је мртав!⁴⁷

Но, остаје да се истражи и друга страна напада на Бору Станковића. Наиме, њему се није замерала само сарадња са Миланом Огризовићем и *Београдским новинама*, већ и изузетно присан однос са Костом Херманом. Омражен у српској политичкој и културној јавности још од времена анексије Босне и Херцеговине, Херман је својим деловањем у окупираном Београду – за разлику од неких других официра попут Огризовића, Ивана Ковачића и још неких – навукао гнев. А у јавности се још за време окупације створила слика о њему као Станковићевом заштитнику. Слика коју Станковић, у свом поштењу и искрености није намеравао да руши. Напротив, он се тог пријатељства није одрицао, ако је судити по његовим посмртно објављеним списима:

Нека сада сви они којима је Херман учинио, помогао, спасао, а можда и са вешала скинуо, ћуте, либе се његова имена, његова познанства и помоћи, ја не могу да будем неблагодаран и да томе човеку не благодарим. Каква је он дела противу Срба, српства, имао док је био у Босни и под Аустријом, нека за њих одговара. Ми, у Србији, за време оних страшних дана, имамо њему много да благодаримо.⁴⁸

47 „Афера ‘Београдских новина’“, *Политика*, XVI, 4255 (6. децембар 1919), 3.

48 „Из хартија Борисава Станковића“, *Време*, VIII, 2173 (5, 7, 8. и 9. јануар 1928), 25.

Напади на Бору Станковића, међутим, нису били руковођени увек чињеницама. Оптуживан да је радио као испомоћ у Народној библиотеци, Станковић се, да је хтео, могао бранити простом чињеницом да су – иако под аустријском управом – руководиоци културних институција били Срби – Урош Предић, Сима Тројановић, Миливоје Башић, Светозар Зарић, и други. Станковић се, уосталом, на таквим пословима није задржавао јер је увек долазио у конфликт са надређенима, посебно са Иваном Ковачићем.⁴⁹

До данас, међутим, нису разјашњене оптужбе против Боре Станковића за „лично непоштење“ и „кулучарски менталитет“.⁵⁰ Нико се, заправо, није запитао – полазећи од чињенице да је Бора Станковић жртва неправедног прогона – шта је у позадини оваквих инвектива. Истина је да се Станковић није, својим написима у *Београдским новинама* и својим јавним деловањем, нимало огрешио о свој народ и културу. Но, поставља се питање да ли је он, који је тврдио – и ту му треба веровати – да је списатељску сарадњу прихватио због насушног хлеба и осећања захвалности према Кости Херману и Милану Огризовићу који су га спасли заробљеништвом – имао још каквих привилегија. Досад потпуно непознати документи сведоче о томе да је Бора Станковић за време окупације имао великих привилегија од стране аустроугарског Војног генералног гувернемана.

Једна од таквих погодности био је сопствени виноград! Наиме, аустроугарске окупационе власти реквирирале су земљу сељака из околине Београда који су били у затвору или интернацији. Та земља додељена је аустроугарским подофицирима и чиновницима који су службовали у Србији. Међутим, и неки Срби добили су нешто земље. Били су то они за које је Војни генерални гувернеман проценио да су поуздани. Међу њима био је и Бора Станковић. Њему је додељено неколико винограда у Гроцкој, као и у околини Смедерева, са којих је он убирало приход. Притом

49 Бора Станковић, *Под окупацијом*, Одбор за издавање дела Борисава Станковића, Београд 1929, 41-42.

50 Крста Цицварић, „Бора Станковић као сарадник ‘Београдских новина’“, *Београдски дневник*, I, 6 (7. октобар 1919), 1-2.

је имао права да продаје грожђе и вино по повлашћеним – дакле вишим – ценама од уобичајених, баш као и аустријски официри. Тако је, како нам сведоче архивски извори, тражио 1918. године (дакле пред сам крај окупације) дозволу да у Београд допреми чак десет тона грожђа:

Carskoj i Kraljevskoj Guberniji Srbije, Beograd
Molim da mi se dozvoli da mogu iz smederevskoga i iz beogradskoga okruga uvesti 10.000 klgr groždja radi lične upotrebe.⁵¹

Окупационе власти нису биле тако великодушне, али су му ипак одобриле да у Београд унесе тону и по грожђа и да од тога направи хиљау литара вина:

Das Gesuch des Borisav Stanković wurde an die Abteilung 5 des K.u. K. M 66/S mit dem Bemerkten uebermittelt, dass die EVZ auf Grund des Gutachtens der Nachrichtenabteilung eine Einkaufsbewilligung fuer 1500 Kg Trauben (1000 Liter Wein) im Grocka befuerwortet.⁵²

Овакве ствари сигурно нису могле да оставе добар утисак код Београђана. Свима је морало бити познато да Станковић има велике привилегије и ојађено становништво које је једва састављало крај с крајем није могло имати разумевања за Станковићеве послове ове врсте. Тим пре што су на оваквим имањима морали кулучити притворени Београђани који су у калемегданској тврђави чекали да оду у интернацију.⁵³ Тако је било и са Станковићевим виноградом. Да би се обрало грожђе крајем августа те 1918. године издвојено је двадесет шест притвореника. На списку је и име Симе Пандуровића, који је управо у то време чекао своју интернацију⁵⁴

Сви ови елементи стекли су се у једној судбини – судбини књижевника који је настојао да се прометне кроз тешке услове рата и окупације, да прехрани и заштити породицу,

51 АС XVII-1339 (26. август 1918).

52 АС XVII-1339 (30. август 1918). Станковић је грожђе у Београд допремио 7. септембра 1918. године.

53 „Стали су хватати свет на улицама и водити га на кулук... Кулучари су радили о свом хлебу и бесплатно, као Старина Новак проклетој Јерини.“ Л. Лазаревић, нав. дело, 95.

54 Видети: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Operationsabteilung – besetzten Gebieten (Serbien), IV-83/1332.

али који се притом тешко замерио својим суграђанима. Упркос острашћености штампе и јавности, која је попримала и клеветнички карактер,⁵⁵ Станковићу је сигурно замерано још и много тога личног о чему данас нема никаквих података. За разлику од Исидоре Секулић, он се није бранио (а и питање је да ли би му иједан дневни лист изашао у сусрет и објавио такву одбрану), али је оставио у рукопису своја сведочанства о тешком животу под окупацијом и о људској природи која се ломила пред сваковрсним искушењима.

**„Према мени није било обзира ни од стране
непријатеља, ни од стране мога народа
и моје државе“⁵⁶**

Случај Симе Пандуровића специфичан је утолико што се преплео са ратном и послератном судбином другог једног српског књижевника, Боже С. Николајевића. Бранећи се од оптужби за колаборацију, нападала су ова двојица један другог бесомучно, и тако – и нехотице – открили пуно чињеница које говоре не само о њиховом држању у трагично ратно време, већ и о атмосфери која је владала у српским интелектуалним круговима после Првог светског рата.

Чинило се у почетку да ће Сима Пандуровић избећи судбину својих колега по перу који су ратне дане провели у окупираној Србији. Њему је једино могло да се замери што му је у септембру 1918. године у Загребу изашао избор из поезије под називом *Оковани слогови*, али, као што смо већ установили, није он био ни први ни једини српски књижевник који је објављивао у Хрватској током Првог светског рата. Уосталом, Пандуровић је управо некако у то време, у септембру 1918. године, одведен у интернацију, о чему је, са огорченошћу, јављала и српска штампа у Солуну.⁵⁷

55 „Није ништа радио, а имао је да пије бесплатно пива колико му душа хоће (а он је велики љубитељ пива!).“ Крста Цицварић, „Бора Станковић као сарадник ‘Београдских новина’“, *Београдски дневник*, I, 6 (7. октобар 1919), 1.

56 Сима Пандуровић у молби Министарству просвете 28. августа 1919. године.

57 „Сима Пандуровић интерниран“, *Велика Србија*, III, 884 (26. септембар/9. октобар 1918), 2.

Да је он и даље уживао велики углед, сведочи чињеница да је његов повратак из интернације у тек ослобођени Београд забележен у тадашњој штампи.⁵⁸ Већ следеће године добио је намештење у Уметничком одељењу Министарства просвете Краљевине СХС, умногоме захваљујући залагању тадашњег начелника тог одељења, Бранислава Нушића. Поверавани су му и врло важни послови, па је, рецимо, био специјални изасланик начелника за Сплит и Далмацију, са задатком да поднесе извештај о културним приликама у том крају нове домовине и да ради на утемељењу сплитског Народног позоришта за Далмацију.⁵⁹ Међутим, већ из Пандуровићеве молбе за посао провејава очигледно незадовољство и љутња, и као да се у подтексту наслућује да постоје неке сумње у његово држање под окупацијом:

Нужно је поменути да сам последњих година, за време окупације, упропашћен од стране непријатеља материјално и здравствено; да сам због свога исправнога држања био гоњен, затваран и интерниран, и да ни с погледом на то према мени није било обзира ни од стране непријатеља, ни од стране мога народа и моје државе.⁶⁰

Пандуровићу је, како је време одмицало, све више замeрано држање током 1916. године, коју је провео у Ваљеву. Што се он тамо нашао, није чудно, јер је једно време пре рата, од 1907. до 1910. године, радио у Ваљеву као професор Ваљевске гимназије и Приватне више женске школе.⁶¹ Ту, у Ваљеву, он се примио дужности чиновника аустругарске Крајскоманде, и

58 „Из Нежидера је допутовао наш познати књижевник, госп. Сима Пандуровић, у повољном здрављу.“ Видети: „Г. Сима Пандуровић“, *Вечерње новости*, XXI, 13 (6/19. новембар 1918), 2.

59 Видети: Bojan Đorđević, „Teatar u Splitu u doba Desnićine mladosti: politika i kultura“, *Split i Vladan Desnica 1918-1945 – umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike: Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desnićini susreti 2015*, FF press, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2016, 199-201.

60 АЈ 66-401-649 (28. август 1919).

61 Видети: *Државни календар Краљевине Србије за годину 1907*, Београд 1908, 66; 74; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1908*, Београд, 1909, 64; 74; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1909*, Београд 1910, 67; 75; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1910*, Београд 1911, 67; 78.

то ће бити главни разлог што су у Београду јачали гласови који су упозоравали на његово недостојно држање под окупацијом. Слутећи да иза тих оптужби стоји Божа Николајевић, главни Огризовићев сарадник у *Београдским новинама*, кога су још теретили и за проневеру новца из војне благајне током расула у јесен 1915. године, и слутећи да Николајевић нападајући друге (Исидору Секулић, Милутина Чекића, Бору Станковића и самог Пандуровића), Пандуровић је оштро иступио против њега у свом листу *Прогрес*, који је, да апсурд буде већи, уређивао заједно са Божињим братом Душаном Николајевићем (трећи уредник био је Драгиша Васић). У оштро интонираном и беспоштедном тексту, Пандуровић је негирао све Николајевићеве оптужбе и пред јавношћу се бранио непобитним чињеницама о својим хапшењима, и у Ваљеву (где је оптужен да помаже комите) и у Београду, па најзад и својој интернацији у Нежидер. У нади да ће овај чланак бити довољан да спере љагу са себе, закључивао је да „мора доћи време када ће се извршити дефинитиван обрачун између неваљалаца и поштених људи у овој земљи.“⁶²

Међутим, ако је до тада Пандуровића нападао само усмено, Николајевић ће сада то чинити у штампи и јавно. За то ће му служити странице листа *Балкан*, чији је власник и главни уредник био Светолик Савић, али који су делом финансирани управо браћа Николајевић. Није, стога, чудно што су многи написи у том листу били у служби одбране части и угледа Боже Николајевића,⁶³ али и што се он често оглашавао тако што је нападао друге за колаборацију са окупатором. Тако је одмах одговорио и Сими Пандуровићу, фокусирајући се на његов „ваљевски период“, пропраћајући то, међутим, сада и документима, као и сведочењима Пандуровићевих познаника и сарадника. У првом свом тексту донео је доказе да је Пандуровић заиста био чиновник ваљевске Крајскоманде. Доказ је била Пандуровићева молба Окружном заповедништву Војног

62 Сима Пандуровић, „Један морални дегенерик“, *Прогрес*, I, 35 (23. јун 1920), 1. Због овог текста редакцију је напустио Душан Николајевић.

63 Видети нпр.: „Браћа Николајевићи и Кватерник“, *Балкан*, VI, 4 (18. март 1920), 3; Светолик Савић, „Правда за све: једно зло нашега друштва“, *Балкан*, VI, 11 (26. март 1920), 1-2.

генералног гувернемана за град Ваљево, коју је Николајевић однекуд пронашао и у целини објавио:

Част ми је учтиво замолити царско и кр. Окружно заповедништво, да ме изволи одреджити на какву административну дужност у овом подручју, да бих на тај начин обезбедио даљу егзистенцију својој породици и у исто време корисно послужио на датој ми дужности. 14. фебруара 1916. У Ваљеву. Сима Пандуровић.⁶⁴

Идући трагом овог Николајевићевог написа, ради провере тачности његовог навода (пошто није приложио факсимил документа), може се установити да га нема међу документима Војног генералног гувернемана у Архиву Србије, али – у потврду Николајевићеве тврдње а, нажалост, и у потврду да је Пандуровић заиста био службеник у аустроугарској окупаторској управи – тај се документ може наћи у немачком преводу у Ратној архиви у Аустријском државном архиву у Бечу. У списку цивилних чиновника у тадашњој Србији налази се и име Симе Пандуровића и његова молба:

Es ist eine Ehre die Kaizer und Königsbezirkskommando zu bitten, mir in diesem Bereich einige Verwaltungsaufgaben zu vertrauen. Auf diese Weise werde ich die Existenz meiner Familie sichern, und zugleich sinnvoll meine Pflicht erfüllen.⁶⁵

После потврде о аутентичности ове Пандуровићеве молбе, може се са више поверења прихватити други документ који доноси Николајевић, а то је једна Пандуровићева песма! Она је пригодна, а намењена је да се чита у част аустријског школског инспектора М. Шоштарића, који је посетио ваљеску основну школу 23. маја 1916. године. Њу је прочитала једна ученица, а имала је наслов *Опроштај ваљевске деце са Господином Др. М. Шоштарићем, земаљским школским надзорником у Србији, приликом његовог одласка из Ваљева, на дан 23-V1916*. Писана у лаудативном тону,

64 Божа С. Николајевић, „Два документа о „патриотизму“ Симе Пандуровића, песимисте у поезији и бившег чиновника аустријске Крајскоманде у Ваљеву а данашњег директора „Прогреса“, *Балкан*, VI, 56 (21. јул 1920), 2.

65 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Personalunterlagen zu Zivilisten, I-205/1916, f. 47.

она, међутим, није толико доказ Пандуровићеве сервилности, колико тешког положаја српске деце и српских школа у првим месецима окупације:

Прим'те ову киту цвећа,
Знак љубави наше младе.
Нек' вас ово цвеће сећа
Наших жеља, наше наде.

Увенуће ово цвеће,
К'о што вене цвеће друго,
Али спомен на Вас неће
Увенути дуго... дуго...

Наше срце кришом јеца,
Ал' с уста нам лети жеља:
Нек' сва српска од сад деца
Стекну нашег старатеља!

Још једна нам жеља лети
Из дубине нашег бића:
- Живи дуго, Боже свети,
Доброг чику Шоштарића!

Ипак, најтежу оптужбу Николајевић је изнео у следећем тексту,⁶⁶ а то је тврдња да је Сима Пандуровић писао по злу познату Ваљевску резолуцију којом се осуђује краљ Александар и Никола Пашић, у којој се тврди да су они упропастили Србију, позива се грађанство да буде послушно окупационим властима, и која као легитимну узима могућност да Србија после рата буде интегрални део Хабзбуршке монархије! Да би то поткрепио, уредник *Балкана* Светолик Савић донео је у седам наставака исповест Живка Романовића,⁶⁷ осуђеног због „дела велеиздаје“, који је преминуо у затвору

66 Божа С. Николајевић, „Сими Пандуровићу“, *Балкан*, VI, 60 (25. јул 1920), 1.

67 „Исповест пок. Живка Романовића, професора и новинара“, *Балкан*, VI. 56 (21. јул 1920), 2; 57 (22. јул 1920), 2; 58 (23. јул 1920), 2; 59 (24. јул 1920), 2; 60, 25. јул 1920), 2; 61 (26. јул 1920), 2; 62 (27. јул 1920), 2.

чекајући правоснажност пресуде. Живко Романовић је био у Ваљеву када и Пандуровић и радио је као управитељ основне школе. Може се претпоставити да су он или његова деца (којима је Романовићева исповест и намењена, да се, како је рекао, не би стидели свога оца) и дали Николајевићу наведене документе. Он је посведочио да је Сима Пандуровић присуствовао конференцији која је припремила поменуту резолуцију:

Не желећи да будем сам од интелигенције, ја пошаљем по Симу Пандуровића, и он збиља дође пред сам почетак конференције.

И управо на предлог Симе Пандуровића формиран је Одбор за припрему резолуције, чији је председник био Романовић. У том Одбору био је и Пандуровић. Кључно сведочење Романовића, међутим, јесте оно које казује да су текст резолуције саставили управо он и Пандуровић: „До тог доба ја смо и Сима заједнички модификовали предложену резолуцију.“⁶⁸ Пандуровић се, додуше, према Романовићевим речима, испрва нећкао, али је брзо пристао, јер се плашио да га Аустријанци поново не ухапсе под оптужбом да је шуровао са комитама. Сем тога, осећао је да дугује Романовићу, јер је управо овај интервенисао да га пусте из затвора. Романовић је, чак, потврдио да је резолуција „писана Симином руком“!⁶⁹

Ови Николајевићевинаписи, додуше, нису имали много ефекта када је у питању одбрана његове части. Николајевић је и даље презиран и његова књижевна каријера, као и углед јавног радника, били су заувек упрљани. Али, ови написи постигли су ефекат када је у питању Пандуровић. Иако је учествовао у јавном животу, уређивао часопис *Мисао* и објављивао стихове, морао је још много да истрпи, и требало је да прође неколико година да се ова афера слегне и преда забраву.

68 „Исповест пок. Живка Романовића, професора и новинара“, *Балкан*, VI. 61 (26. јул 1920), 2.

69 Исто, 2.

**„Наста горе доба за нас који у Србији остадосмо
насташе апшења, оговарања, тужбе
и опадања горе но под Швабама“⁷⁰**

Судбина оних интелектуалаца и културних радника који су остали у окупираној Србији од јесени 1915. до јесени 1918. године била је тешка и подложна често неразјашњивим страстима и поривима који су јавност терали да их оговара, прогања и дифамира. Поред већ наведених књижевника и научника, још је велики број оних интелектуалаца који су били изложени јавном линчу. Провлачила су се у тадашњој штампи и имена Трише Кацлеровића, Глише Елезовића, Бранка Лазаревића, Милутина Чекића, Чича-Илије Станојевића, Бошка Токина. Јавност је прала своју савест. Неко је морао да буде жртва. Ретко су се чули гласови оправдања и одбране. Они су, истовремено, били и гласови разума, који су указивали на то да је народ који је остао у поробљеној Србији трпео велике недаће, живео под притиском и у страху, често суочен са одржањем голе егзистениције. Тешко се приклањало разлозима попут оног Светолика Савића:

Као много шта друго, тако се и окупација код нас још увек не схвата ни довољно ни правилно. Свет се навикао да олако прими погрешна и злонамерна мишљења, те су несавесни појединци, који су или добро пролазили под окупацијом или све време рата провели у слободној Швајцарској и Француској, постигли својом срачунатом лармом, да је узајамно оптуживање узело сада код нас невероватне и управо опасне размере.⁷¹

Једнострано гледање на ствар оптерећивало је духове. Српски народ, чија је интелигенција дала толики допринос велкој идеји ослобођења и уједињења, сада је могао да се осведочи и о лошим странама њеног карактера. Те особине, међутим – данас је то белодано – нису биле такве да би ту интелигенцију увукле у вртлог колаборације и издаје. Међусобна оптуживања и пасквиланстски тон чланака у тадашњој

70 Милан П. Зарић, „Његовом Краљ. Височанству Регенту Александру“, *Балкан*, VI, 48 (12. јул 1920), 1.

71 Светолик Савић, „Правда за све: једно зло нашега друштва“, *Балкан*, VI, 11 (26. март 1920), 1.

помахниталој и необузданој штампи нису, ипак, могли да произведу правне последице. Нико од интелектуалаца није суђен због дела која су им се, у обзорју јавног мњења, стављала на душу. Скрупулозност власти и одмереност у просуђивању нечијих поступака претегли су, на срећу, над личном пизмом и популистичким захтевима за „главама сиромашних књижевника српских.“⁷² И као што је, захваљујући петицији најугледнијих српских грађана, од суда ослобођен Симеон Газда у Пекићевом *Златном руну*,⁷³ то се, у највећем броју случајева, десило и у реалности. Но, одијум је остајао, и он је у случају неких књижевника (донекле Пандуровића, много више Станковића, а сасвим Боже Николајевића) потрајао и до њихове смрти. Такву судску милост, а и опроштај јавног мњења, међутим, нису могли очекивати они који су под истим оптужбама били прогоњени након Другог светског рата, о чему може сведочити и пример Симе Пандуровића, који је тада изгубио тзв. српску националну част и остао без пензије и било каквих прихода. Матрица је, међутим, била иста – установљена у годинама после трагичне и судбинске епопеје српског народа у Првом светском рату.

ИЗВОРИ

Архивски извори

Архив Југославије

Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије

Архив Србије

Фонд Војног генералног гувернемана

Osterreichischer Staatsarchiv

Kriegsarchiv

Мемоарски извори

Лазаревић, Лука. *Белешке из окупираног Београда*. Београд: Јасен, 2010.

72 Божа С. Николајевић, *Под Немцима*, Графичко предузеће „Просвета“, Београд 1923, 54.

73 Б. Пекић, нав. дело, 366.

Николајевић, Божа С. *Наличје „Политике“*. Београд, 1920.

Николајевић, Божа С. *Под Немцима*. Београд: Графичко предузеће „Просвета“, 1923.

Станковић, Борисав. *Под окупацијом*. Београд: Одбор за издавање дела Борисава Станковића, 1929.

Чутурило, Стево. *Успомене /рукопис/*.

Периодика

Балкан (Београд).

Београдски дневник (Београд).

Beogradske novine (Beograd).

Политика (Београд).

Велика Србија (Солун).

Вечерње новости (Београд).

Време (Београд).

Прогрес (Београд).

Бојан Ђорђевић

Резиме

Нужност живота у једном за становнике Србије сасвим новом и дотад неискушаном стању окупације (јер, после успоставе Србије као вазалне кнежевине, 1815. године, та модерна држава никада, за пун век, није била под туђинском влашћу; генерације у њој стасале нису имале искуство робовања, осим по причама својих дедова и прадедова о ропству под Турцима), подразумевала је и стављање на пробу тзв. етичког императива. Стање окупације и терора схватало се и међу интелектуалцима као тешка несрећа на коју се треба навићи и прилагодити јој се. Једни су то радили из страха за себе или своје рођаке које су окупатори интернирали, други због голе егзистенције, а трећи у уверењу да ће својим деловањем и сарадњом са Војним генералним гувернеманом, тј. аустроугарским властима, умањити несрећу и бар донекле заштитити грађане Србије од смрти или интернације. Генератор хајке која се водила против интелектуалаца оптужених за издају и сарадњу са окупатором била је тадашња

штампа. У маниру који ће бити одлика будућих тоталитарних режима, указивано је да ти „поганци“ и даље роваре против нове државе и да „нашем друштву и нашој држави од њих прети једна озбиљна опасност“. Говорило се о „дезертерима, правим и моралним“, о „аустријским сарадницима“, о „конфидентима“ – уопште „неваљалцима који дижу све дрскије главу.“ Хајка на истакнуте књижевнике и публицисте ишла је у два правца. Они су најпре бивали оптуживани као јавни делатници. Најтежа оптужба била је она да су сарађивали у *Београдским новинама*, листу који је у Београду издавао Војни генерални гувернеман од децембра 1915. до октобра 1918. године. Но, интелектуалци оглашени за сараднике окупатора морали су бити дифамирани не само као јавни делатници, већ и на личном плану. То је други правац којим је ишла хајка на њих. Основна оптужба, наравно, била је она за користољубље, тј. „среброљубље“. Занимљиво је, у *Својој*, да готово нико од њих није оптуживан да је био колаборант због свог германофилства или из каквих политичких и идеолошких побуда. Настојало се, заправо, да се „оптуженима“ одрекне било какав карактер и да се сведу на грамзиве и кукавичке типове за које се не може наћи оправдање ни у њиховом таленту и списатељској вредности. Дobar пример за то представља однос штампе и тзв. јавности према Исидори Секулић, Бори Станковићу и Сими Пандуровићу.

СТРАНОСТ И МЕНТАЛИТЕТ У ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ ИВЕ АНДРИЋА

У овом раду се показују основни аспекти страности и менталитета као конструктивних принципа на којим је успостављена унутрашња структура романа *Травничка хроника* Иве Андрића. Сусрет/сукоб различитих култура (западно-европске и источноевропске/балканске), религија (православље, католичанство, ислам, јеврејство), националних идентитета (Турци, домаћи муслимани, Французи, Аустријанци, Срби, католици, Јевреји) само је оквир у којем се смјештају многе дубље цивилизацијске тековине: уколико се оне настоје спознати и разумјети, успоставља се могућност да се стереотипи, манично-фобична осјећања и слично – што је врло чест производ додира са страним – потисне у други план и да она не управљају људским дјеловањем. Елементи страности, који подразумевају „истовремено особине, доживљавање и исказивање свега оног што је страно, туђе“, утемељени су у менталитетским цртама, оном што се, по ријечима Жака ле Гофа, најспорије мијења у историји цивилизације.

Тематизовање тумачења књижевности с једне стране наговјештава ограниченост приступа, а са друге, упозорава нас на несагледивост значењских смјерница у сваком умјетничком дјелу, укључујући и непосредну везу са стварношћу, која једнако управља „ствараоцима“ и онима који говоре о ствараоцима. Корелација између књижевног дискурса и дискурса о књижевности реализује се на равни стварносног које паралалено, али на различите начине, управља и стваралачким и читалачким процесом: у таквом контексту и функционишу ријечи младог Дефосеа из Андрићеве *Травничке хронике*: “ваш народ није оптерећен традицијама ни сталешким предрасудама и његово место било би по свему на страни

слободних и просвећених држава и снага Европе”.¹ Иако је врло често доминантна појединачност у таквим полазиштима, нивоима комуникације и рецепције управљају опште категорије које су стално присутне, премда повремено наглашаване а повремено потискиване. Њихова откритивеност или скривеност зависна је и од времена у којем се успоставља одређено “читање” и од перспективе из које се сагледава свијет.

Вриједности појединих аспеката књижевног дискурса потврђују се ширином тих општих категорија које, ипак, нису ограничене ни временом ни простором, мада нису увијек препознатљиве у сваком времену и простору. Свако вријеме исказује свој дух, не толико у новинама колико у успостављању корелације са традицијом, у којој се препознају аспекти сагласни са садашњим тренутком. Другим ријечима, вријеме у којем живимо врло често пресудно утиче на начине разумијевања и тумачења како прошлог тако и садашњег.

Годину дана након Андрићеве смрти, у зборнику радова који је приредила САНУ, Меша Селимовић је у чланку “Између Истока и Запада”, скоро аутореференцијално, назначио како је “историјом и мјестом наметнута двострукост и отуђеност могла постати знак и критериј за распознавање аутентичности и праве вриједности свега што је заиста наше”, чему додаје: “Ми смо одвојени од оба завађена свијета, који живе без Колоњине наде да ће се икада сусрести и разумјети, али смо завађени и сами у себи, драматично распети *између свога и туђега*, освојени и непризнати од оба свијета, са разумијевањем за све њихово, али без жеље да будемо претопљени и манипулисани. [подв. М. Ш.]”² Ово присјећање, поред могућег оправдавања одређења да се разговара о “Андрићу између

1 Ivo Andrić, *Travnička hronika. Konzulska vremena*, Zagreb, 1964, str. 297.

2 М. Селимовић, “Између Истока и Запада”, *Крајина*, Бања Лука, Година I, Број 1, 2001, стр. 32. Овај текст је саставни дио тематског блока “Исток/Запад” у који су, поред Селимовићевог текста, уврштене и расправе Рене Генона “Супротности Истока и Запада”, Лари Волфа “Стари и модерни варвари”, Светозара Кољевића “Андрићев Вавилон. Дијалог цивилизација у Андрићевом уметничком делу” и Цветана Тодорова “Цензура и слобода изражавања”.

Истока и Запада”, показује да тај аспект није ни раније занемариван при читању његовог дјела.

Двије године након Селимовићевог текста, узбуркала је у много чему књижевнонаучне кругове студија америчког теоретичара палестинског поријекла Едварда В. Саида насловљена *Оријентализам*. Саидова полазишна теза је да је оријентализам стил мишљења, заснован на онтолошкој и епистемолошкој дистинкцији која се повлачи између *Оријента* и *Окцидента*: “Зато је велики број писаца, међу којима су песници, романсијери, филозофи, политички теоретичари, економисти и империјални администратори, прихватио основну разлику између Истока и Запада као полазну тачку за своје сложене теорије, епове, романе, друштвене описе и политичке извештаје који се тичу Оријента, његових људи, обичаја, »духа«, судбине, и тако даље. *Тај* оријентализам може да обухвати Есхила, рецимо, као и Виктора Игоа, Дантеа и Карла Маркса.”³ У утемељивању западњачких “општих мјеста”, боље рећи стереотипа, о Истоку, Саид наводи, између осталог, да је “Флоберов сусрет са египатском куртизаном створио широко утицајан модел оријенталне жене; она никада није говорила о себи, никада није представљала своје емоције, присуство, историју. *Он* је говорио у њено име и представљао је. Био је странац, сразмерно богат мушкарац, и то су биле историјске чињенице доминације, које су му омогућавале не само да физички поседује Кучук Ханем, него и да говори у њено име и каже својим читаоцима на који је начин она »типично оријентална«. Мој је став да Флоберова позиција моћи у односу на Кучук Ханем није била неки изолован моменат. Она пре одсликава образац односа моћи између Истока и Запада, и дискурс о Оријенту, који је овај образац омогућио.”⁴

Не само ове полазишне Саидове идеје, него и цијела његова студија, могли би да послуже као један од оквира за тумачење књижевног дјела Иве Андрића, али и њезино превредновање, поготово што се у њима очитују многе

3 Edvard. V. Said, *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000, str. 11.

4 *Op. cit.*, str. 15.

назнаке које су стереотипно постављене иако их амерички Палестинац начелно покушава да демистификује: скоро да се намеће примисао да би на сасвим другачији начин биле постављене његове идеје о западноевропској (западњачкој!) колонијалној и империјалној доминацији над свим оним што њима није припадајуће да је познавао Андрићево дјело које, најједноставније речено, на једнак начин и потврђује и негира његове постулате, односно умјетнички освјетљава цјелокупну феноменологију источно-западних релација (можда би овдје могло да буде говора и о свеукупном колонијалном и империјалном утврђивању естетских канона и вриједности!).⁵ Као потврду ове тврдње довољно је да укажемо на различитости у третирању опозиције Исток/Запад у Андрићевим романима *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника*.

У првом дјелу намеће се као кључна опаска о томе како се Алихоџа “помирио са мишљу да пут преко моста не води више у свет и да мост није оно што је некада био: *веза Истока и Запада* [подв. М. Ш.]”⁶

Сасвим другачији су тонови у *Травничкој хроници*, а они извиру из исказа “илирског лекара” Колоње, на чијим се премисама дјеломично заснива и Селимовићев текст:

“Нико не зна шта значи родити се и живети на ивици *између два света* [подв. М. Ш.], познавати и разумевати један и други, а не може учинити ништа да се они објасне међу собом и зближе, волети и мрзети и један и други, колебати се и поводити целог века, бити *код два завичаја без иједнога* [подв. М. Ш.], бити свуда код куће и *остати заувек странац* [подв. М. Ш.]; укратко: живети разапет, али као жртва и мучитељ у исто време. [...] Да, то су муке које муче људи хришћани са Леванта и које ви, припадници хришћанског Запада, не можете никад потпуно разумети, исто као што их још мање могу разумети Турци. То је судбина левантинског човека, јер

5 Недавно је, истовремено и на енглеском и на српском језику, објављен зборник *Имагинарни Турчин* (с енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић, Библиотека XX век, Београд, 2010), којег је уредио Словенац Божидар Језерник. У њему се налазе потврде за овдје изнесена становишта.

6 Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Zagreb, 1964, str. 221.

он је *poussière humaine*, људска прашина, што мучно *промиче између Истока и Запада* [подв. М. Ш.], не припадајући ни једном а бијен од оба. То су људи који знају многе језике, али ни један није њихов, који познају две вере, али ни у једној нису тврди. То су жртве фаталне људске подвојености на хришћане и нехришћане: вечити тумачи и посредници, а који у себи носе толико нејасности и недоречености: *добри зналици Истока и Запада* [подв. М. Ш.] и њихових обичаја и веровања, али подједнако презрени и сумњиви једној и другој страни. На њих се могу применити речи које је пре шест векова написао велики Џелаледин, Џелаледин Руми: »јер самог себе не могу да познам. Нити сам хришћанин, ни Јеврејин, ни Парс, ни муслиман. Нит' сам са Истока ни са Запада, ни са копна ни са мора.« То су они. То је једно мало, издвојено човечнаство које грца под двоструким Источним грехом, и које треба још једном да буде спасено и откупљено а нико не види како ни од кога. То су људи са границе, духовне и физичке, са црне и крваве линије која се услед неког тешког апсурдног неспоразума потегнута између људи, божјих створења, између којих не треба и не сме да буде границе. То је она ивица између мора и копна, осуђена на вечити покрет и немир. То је *трећи свет* у који се слегло све проклетство услед подељене земље на два света.»⁷

Иако вијек, којем припадају Андрићеви јунаци из *Травничке хронике*, открива егзотизам и нуди представе о “племенитим дивљацима”, таква осјећајност није предмет ауторовог интересовања. Сви Западњаци испољавају сасвим другачији доживљај простора у којем су се нашли, као и људи с којим се срећу или с којим принудно морају да живе; њима “Исток стално доноси изненађења” [202] при чему се и они, под његовим утицајем, постепено мијењају, неки чак и попримају локална карактерна и друга обиљежја, при чему се, с временом, трансформише и њихов поглед и њихово промишљање и њихово понашање. Сличну Колоњиној представи о позицији човјека на размеђи Истока и Запада даје и Саломон Атијас, констатујући да преображавање не омогућава и прихватање, односно да странац остаје за

7 I. Andrić, *Travnička hronika*, *op. cit.*, str. 266-267. У даљем дијелу текста означаваће се само странице уз сваки навод из овог романа.

свагда странац домаћем становништву. Атијас не свједочи из индивидуалне перспективе попут Колоње. Његова визура је колективна, национална, у његовом случају јеврејска (али и са сваким другим етничким корпусом је слично!), визура оних који су “сачували веру због које смо морали да напустимо своју лепу земљу, али изгубили готово све остало”, који се жене између себе због чега им “крв танча и бледи”, који су бачени на Исток

“а живот на Истоку није за нас лак ни благословен, и што човек даље иде и ближе се примиче сунчевом рођају, све је горе јер је земља све млађа и сировија а људи су од земље. [...] ...јер бисмо две отаџбине имали увек, то знам, али овде нас је живот сувише притиснуо и унизио. Знам да смо одавно измењени, не памтимо више ни какви смо били али се сећамо да смо били друкчији. Давно смо кренули и тешко смо путовали и несрећно смо пали и зауставили се на овом месту, и зато нисмо више ни сенка онога што смо били. [...] Живимо између Турака и раје, бедне раје и грозних Турака. Одсечени потпуно од својих и блиских, старамо се да чувамо све што је шпанско, песме и јела и обичаје, али осећамо како се све у нама мења, квари и заборавља. Памтимо језик наше земље, онакав какав смо понели пре три века и какав се више ни тамо не говори, а смешно натуцамо језик раје са којом патимо и Турака који над нама владају.”[427]

А њихова је жеља

“да се знамо *тамо*. Да наше име не угине и у том светлијем и вишем свету који се стално замрачује и руши, стално помера и мења, али никад не пропада и увек негде и за некога постоји, да тај свет зна да га у души носимо, да му и овде на овај начин служимо, и да се осећамо једно са њим, иако смо заувек и безнадно растављени од њега.”[429]

Заједничко и Саиду и Андрићу и Селимовићу представља именовање позиције СТРАНЦА, са малом али изузетном разликом коју наговјештава Хамди-бег Тескереџић у Прологу *Травничке хронике*:

“Ми смо *овдје* на своме, а сваки други који дође на *туђем* је и нема му дуга станка. [подв. М. Ш.]”[11]

Тескереџићево *овдје* сучељава се Атијасовом *тамо*, а ове просторне одреднице попримају и метафоричку и метафизичку вриједност, попримају оно значење које је окосница не само Андрићевог дјела већ и свеколике књижевности, од *Гилгамеша*, Хомера, Есхила... Француски компаратиста Жан-Марк Мура тврди да су слике о странцу међу најстаријим представама човјечанства, чиме се превасходно бави књижевна имагологија.⁸ Бавећи се феноменом човјекове неприпадности друштвеној средини које је дефинисано суштинским неприпадањем тлу, односно простору, Јулија Кристева, између осталог, тврди да “страност Европљана почиње његовим унутрашњим изгнанством”.⁹ Поред свега, за нас *страност* подразумемијева „истовремено особине, доживљавање и исказивање свега оног што је страно, туђе”.¹⁰

Ко је све странац? И, што је још значајније, како препознати странца?

Једноставно дјелују одговори на ова или на слична питања: сви који не говоре српским језиком, из ове перспективе, јесу странци. Али, ако се задржимо само на језичком плану, одговор би могао и да гласи: *сви који не говоре мојим језиком, за мене су странци*. Ако се овдје претендује да се искористи један вид књижевног дискурса, један вид исказа, сваки други вид казивања је стран таквом избору, а сучељавање та два различита типа дискурса може да произведе услове у којим се нужно исказују стереотипи, предрасуде... А језик обухвата цјелину људског бића, тако да језичка страност симболише и све друге врсте страности.

Из оваквог контекста намеће се упитаност да ли је могуће да се човјек ослободи таквих облика мишљења, или је то онај антрополошки образац који обиљежава људску заједницу од њеног настанка. На то упућује овлашан увид не само у књижевност од њених почетака до данас, него и уопште увид у културолошке обрасце који означавају људску

8 Jean-Marc Moura, *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998, p. 35;

9 Julia Kristeva, *Étrangers à nous-même*, Paris, 1991, p. 39.

10 Младен Шукало, *Одмрзавање језика. Поетика страности у дјелу Миодрага Булатовића*, Графид – Просвета, Бања Лука – Београд, 2002, стр. 275.

заједницу као такву, с тим да се почиње наметати примисао како се све што настаје, све што се ствара, утемељује у односу на нешто друго, у односу на нешто што мени не припада. А оно што није моје, оно што мени не припада и што нисам ја – већ је *страно* мом бићу.

Ко може боље да искаже положај странца од самог странца, па и оног странца који се успјешно “интегрисао” (ако је то уопште могуће) у одређено друштво, у одређену средину? Ово као да је основна Андрићева конструктивна и стваралачка премиса на којој је постављена *Травничка хроника*, па се морамо запитати: ко су све странци и ко је коме странац у овом роману?

Основни одговор на овако постављено питање садржано је већ у поднаслову овог романа: ријеч је о КОНЗУЛСКИМ ВРЕМЕНИМА, временима када су у Травник историјске турбуленције с почетка XIX вијека довеле француске и аустроугарске дипломате, а уз њих и многе друге, који конституишу основну тачку гледишта:

“Наилазили су путници, сумњиви трговци, авантуристи, варалице који су се и сами преварили и зашли с пута у ову непроходну и убогу земљу. [...] У ствари, ти путници су били понајчешће људи избачени из колосека, и сами несрећни и залутали, померене судбине, избеглице и бродоломници једне узбуркане Европе коју је Наполеон својим завојевањем и својом политиком преоравао и прекопавао у свим правцима.”[359]

Међутим, нису странци само они који пристижу са Запада, Давил, Дефосе, фон Митерер, фон Паулић, односно Левантинци Давна, Колоња или Рота. Странци су и везири: Хусреф Мехмед-паша Топал је поријеклом “Ђурђијанац” (Грузијац), Ибрахим Халими-паша је “Османлија”, док о трећем везиру, Силиктар Али-паши, којег је био “глас неурачунљивог крволока и најсвирепијег везира у Царевини”[381], нема никаквих поближих података. Осјећање странствовања једнако исказују и једни и други, па не чуди, нетипичан за Источњаке, емотивни искорак Ибрахим-паше пред Давилом: “Ми смо се нашли као два прогнанника, заточени и завејани овим грозним народом.” [378]

Осим ћехаје (везиров помоћник/замјеник) Сулејман-паше Скопљака, Ахмед-бега Церића, Мусе Пјевача, Љуљхоџе, жупника фра-Иве Јанковића, фра-Јулијана Пашалића, фра-Луке Дафинића, божјег човјека и врача Марка из Цимрија, владике Јоаникија, јеромонаха Пахомија, Морде и Саломона Атијаса, других личности из локалног амбијента скоро да и нема. Чак и већина од овдје поменутих скоро да немају никакву осим епизодне, односно декоративне функције, с циљем да употпуњавају општу слику простора у којем су уведени сви могући странци као и најшири аспекти њихових облика странствовања. Зато неки од ових “домаћих” ликова, осим употпуњавања цјелине амбијента и властитог менталитета којем припадају, одсликавају и личну неприпадност унутар властите друштвене заједнице, јер им је избрисан њихов стварни идентитет и тиме претворени у нешто сасвим друго и различито:

“Постојање оваквих избачених и усамљених људи, препуштених својим страстима и својој срамоти и брзој пропасти, показује само колико су чврсте везе и неумољиво строги закони друштва, религије и породице у патријархалном животу. И то важи за Турке као и за рају свих вера. У овим срединама све је повезано, чврсто уклопљено једно у друго, све се подржава и међусобно надзире. Сваки појединац пази на целину и целина на сваког појединца.”[125]

Мисао XX вијека је пред себе поставила задатак формулисања већине најзначајнијих феномена о човјеку међу којим се, задњих деценија, издваја и појам идентитета. Жан-Мари Беноа назначавача опсједнутост питањима разлике полова, разлике културе и природе, разлике међу културама по националним или регионалним кодовима, у којима се “питање Другог појављује као конститутивни елемент идентитета”¹¹, оно “друго које се враћа истом”.¹² Ово подсјећа и на мисао М. Хајдегера,¹³ али и уопште на феноменологију

11 Jean-Marie Benoist: “Facettes de l’identité”, in: Claude Lévi-Strauss, *L’identité*, [3e édition], Quadrige – PUF, Paris, 1995, p. 17.

12 *Op. cit.*, стр. 19.

13 Уп.: Martin Heidegger, *Pevanje i mišljenje*, izabrao i preveo Božidar Žec, Nolit, Beograd, 1982, стр. 43, 53 и 59-60.

страног.¹⁴ Врло често се појам идентитета везује уз појам менталитета,¹⁵ јер се у низу елемената преклапа појмовна садржина коју подразумевају ова два феномена. Жак Ле Гоф наглашава да је менталитет оно што се најспорије мијења и да “историја менталитета треба да се разликује од историје идеја уз коју је дјеломично рођена”¹⁶, уз нагласак да је историчар менталитета “дужан” да се “удвоји” са социологом (јер му је предмет – колектив), социјалним психологом (“појмови понашања или ставови су битни и за једног и за другог”¹⁷), са етнологом... Историја менталитета се не дефинише само као контакт са другим друштвеним наукама јер се “поставља у тачку гдје се спајају индивидуално и колективно, прошло и садашње, несвјесно и интенционално, структурално и конјунктурно, маргинално и опште”¹⁸ и не може се стварати ако “није уско везана за историју културних система, за системе вјеровања, вриједности, интелектуалне апаратуре усред које су оне створене, живјеле и развијале се”¹⁹. А све упућује да феномени, карактеристични за идентификовање елемената било идентитета било менталитета, представљају саставни дио аспеката за утврђивање и тумачење страности, с тим што је типологија заједничког, типологија општости и тумачење те општости усмјерена ка утврђивању другачијих појмовних категорија.

14 Уп. Између мноштва друге литературе и: Bernhard Valdenfels, *Osnovi motivi fenomenologije stranog*, preveo s nemačkog i pogovor napisao Dragan Prole, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010; Dragan Prole, *Stranost bića. Prilozi fenomenološkoj ontologiji*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010.

15 О појму менталитета видјети тематски број часописа *Крајина* (Бања Лука, година II, број 2, прољеће 2002) у којем су текстови Жака Ле Гофа, Пјера Бурдијеа и Вернера Рекеа. Такође, уп.: М. Шукало: “Књижевна историја у свјетлу интердисциплинарних истраживања”, *Радови*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, број 5/2002, стр. 47-60. [У штампи је опсежнији зборник текстова посвећен менталитету: М. Шукало (прир.), *Менталитет*, Филозофски факултет – Арт-принт, Бања Лука, 2005.]

16 Ж. Ле Гоф, “Менталитети, Двосмислена историја”, *Крајина*, Бања Лука, година II, број 2, прољеће 2002, стр. 23.

17 *Op. cit.*, стр. 12.

18 *Op. cit.*, стр. 13.

19 *Op. cit.*, стр. 24.

Ово посебно потврђује слика Травничана и њихове вароши која није “створена за обичан живот и свагдашње догађаје”, јер су “они однекуд друкчији него остали свет, створени и позвани за нешто боље и више” [13]:

“У тој уској долини [...], пуној влаге и промаје, готово нигде нема прѡва пута ни равна места, колико да човек ногу метне слободно и безбрижно. Све је стрмо и неуједначено, изукрштано и испреплетено, повезано или испрекидано приватним путевима, оградама, чикмама, баштама и капицицима, гробљима или богомољама.

Ту, на води, тајанственој, несталној и моћној стихији, рађају се и умиру нараштаји Травничана. Ту они расту, слабуњави и бледолики, али отпорни и свему дорасли; ту живе, са везирским конаком пред очимаљ, горди, танковијастии, гиздави, пробирачи и мудрице; ту послују и стичу или седе докони и сиротују, сви уздржљиви и опрезни, не знајуу за гласан смех, али умеју да се подсмехну, мало говоре, али воле да шапатом оговарају; и ту се сахрањују, кад им дође време, сваки по својој вери и својим обичајима, у подводна гробља, правећи места новом, сличном нараштају.

Тако се смењују поколења и предају једно другом не само утврђене телесне и душевне особине, него и земљу и веру, не само наследно осећање мере и границе, не само знање и разликовање свих стаза, капицика и пролаза своје замршене вароши, него и урођену способност за познавање света и људи уопште. Са свим тим долазе травничка деца на свет, али више од свега са гордошћу. Гордост, то им је друга природа, жива сила која их кроз цео живот прати и покреће и удара им видан знак по коме се разликују од осталог света.

Њихова гордост нема ничег заједничког са наивном надменошћу обогачених сељака и ситних касабалија који се, задовољни сами собом, видно прсе и гласно хвале. Њихова гордост је, напротив, сва унутарња; више једно тешко наслеђе и мучна обавеза према себи, својој породици и вароши, управо према високој, гордој и недостижној представи коју они имају о себи самима и о својој вароши.

Само, свако људско осећање има своју меру и границу, чак и осећање сопствене величине. Јесте да је Травник везирски град и у њему свет господски, чист, одмерен и мудар, с царем да говори, али и Травничанима су долазили дани кад би им

њихов *nám* ударао на нос и кад би у себи пожелели да живе мирно и безбрижно, у некој од оних обичних, неславних касаба које се не помињу у обрачунима царева ни у сукобима држава и које нису на удару светских догађаја ни на путу славних и важних личности.”[14-15]

Ова слика је једна врста погледа изнутра гдје менталитетско означавање добија вриједности припадајуће јој колективне представе. Њој се супротстављају индивидуални доживљаји странаца који су замаскирани својеврсним начином уопштавања заснованом на успостављању стереотипа. За Давну то је “дивљи народ, проста светина; мрзе све што је страно” [27], за друге то је народ којег одликује “грубост и заосталост” [32]. Исто тако, то су људи “невероватно упорни и злоћудни” [96], “људи тврде главе” [241], “непоуздани, охоли, сирови и подмукли”, што је супротно, рецимо, француском разуму и поносу [352]. Посебно је занимљив став Ибрахим-пашиног хазнадара Бакија, чија шкртост одређује перцепцију локалног становништва:

“Хвалио је Босанце што су једноставни и уздржљиви и што им сиротиња није нестрпљива и не тражи и не напада као цариградска или солунска, него ћутке и стрпљиво сиротује. Није марио Травничане, јер је приметио да воле накит и да се готово сви одреда лепо носе. Гледао је на људима широке траболосе и чакшире, пуне свилених гајтана и код жена фереце од тешке чоје а на лицу пече, везене правим златом, и то га је срдило, јер се узалуд мучио да објасни себи како сав тај свет долази до новца, како купује тако скупе и непотребне ствари и како их надокнађује кад се тако брзо троше и упропашћују. Вртоглавица га је хватала од тих неразмршљивих рачуна. И кад би, у разговору, неко почео да брани Травничане и доказује како их је лепо видети у чаршији чисте и увек добро одевене, Баки му је скакао у очи.[170]”

Ипак, основна перспектива се гради око француског конзула Давила. Аустријски конзули дјелују само као проширивање и употпуњавање француског позиционирања односа са стамболским везирима, али и за исказивање цјеловитије слике европејства. С једне стране Давилу се чинило да схвата како и зашто странци воле Француску,

француски начин живота и француска схватања: “по закону противности” они “воле у њој све оно што не могу да нађу у сопственој земљи” “као слику свестране лепоте и складног и разумног живота”, па закључује:

“Док је Европе биће и Француске и никад је не може нестати, осим да у извесном смислу (то јест у смислу светлог склада и савршенства) цела Европа постане једна Француска. Али то није могућно. *И сувише су људи различити, туђи и далеки један другом.* [подв. М. Ш.]”[146]

Након погубљења новског капетана Ахмед-бега Церића, Давил сам себе упозорава: “треба да имаш увек пред очима да поступке овог света *не смеи мерити својом мером*” [подв. М. Ш.] [199] те “да тврда школа Истока траје вечито и да у овим земљама нема краја изненађењима, као што нема праве мере, сталног суда ни трајне вредности у људским односима”. [192]

Иако су другачије постављене и са другачијим полазиштима, слике француског “младог конзула” Дефосеа само су друга страна, не и наличје, Давилових представа. Већ први сусрет са босанским вилајетом га упозорава да му западњачка логика и западњачки манири неће бити ни од какве користи. Црнохуморна је његова констатација како у инструкцијама које је добио у Паризу нема ни спомена о томе да “онај који иде у Турску на службу треба да има стражњицу од челика”[82]. То ће изазвати присјећање како су се у Министарству смијали травничком конзулу који је у својим извјештајима “Турке и Босанце често називао дивљим Скитима и Хиперборејцима”. [86] И, “ма колико да су његова средства за борбу била јача и многобројнија од Давилових, и он је патио од чамотиње и »босанске тишине« и осећао како га ова земља и живот у њој нагризају, замарају и настоје да савију или сломе, и тако изравнају са свим осталим око њега.”[81] Та оријентална тишина, иако лајт-мотив који се провлачи кроз читав роман, неће у потпуности, као Давила и друге Западнаке, освојити овог младића:

“Непоколебљив, Дефосе доказује да овај крај, иако умртвљен и одвојен од света, није пустиња него напротив разнолик, у сваком погледу занимљив и на свој начин речит; народ је,

истина, подељен на вере, пун сујеверја, подвргнут најгорој управи на свету и стога у многоме заостао и несрећан, али у исто време пун духовних богатстава, занимљивих карактерних особина и чудних обичаја; у сваком случају, вреди потрудити се и испитивати узроке несреће и заосталости. А што је г. Давилу, г. Фон Митереру и г. Дефосеу, као странцима, живот у Босни тежак и непријатан, то не доказује ништа. Не може се вредност ни важност једне земље мерити по томе како се у њој осећа конзул неке стране државе. [...] ...ја мислим да је мало крајева у свету који су мање пусти и једнолични. Треба само закопати педаљ у дубину па да се наиђе на гробове и остатке прошлих времена. Свака њива је овде гробље и то вишеструко; све некропола над некрополом, онако како су се рађали и умирали разни становници у топку столећа, епоха за епохом, нараштај за наштајем. А гробља су доказ живота а не пустоши...”[121]

Иако се цијелим бићем трудио да упозна прилике у овој земљи, иако се трудио да разумије и живот и обичаје као што се интересовао и за “вредности које ова земља крије, као и за недостатке и заосталости које странац тако брзо види и тако лако осуђује”[296], Дефосе само потврђује како странац није у стању нити да осјећа нити да схвата историју простора у којем се нашао:

“...ваш се народ у многоме толико изједначио са својим тлачитељима да му неће много вредети ако га Турци једног дана и напусте а оставе му поред његових рајинских мана, и своје пороке: леност, нетрпељивост, дух насиља и култ грубе силе. [...] ...исто као Турци, не бисте знали друго до да робујете или да друге поробљавате. Сумње нема да ће и ваша земља једног дана ући у европски склоп, али се може десити да уђе подвојена и наследно оптерећена схватањима, навикама и нагонима којих нигде више нема и који ће јој, као авети, спречавати нормалан развитак и стварати од ње несавремено чудовиште и свачији плен као што је данас турски. А овај народ то не заслужује.”[297-298]

Ипак, има у овој хроници нешто што се посебно издваја и што можда представља наличје цијеле приче о *конзулским временима*. Ријеч је о четири слике љекарских вјештина, о четири љекарска карактера, али и о томе како се може, на

посредан начин, исказати суштина сучељавања Истока и Запада, односно да се посредује све оно што можемо да идентификујемо било као феномене менталитета било као феномене страности. Кажемо – четири слике љекарских вјештина, јер је ријеч о Андрићевом портретисању Цезара Давне, који је припадао Конзулату, фра Луке Дафинића из манастира Гуче Горе, Морде Атијаса, травничког апотекара, и Ђованија Марија Колоње, титуларног љекара Аустријског конзулата, који се исказују у тренуцима када се разболио Давилов син. Међутим, не смије се испустити из вида ни пети љекар, Ибрахим-пашин љекар Ешреф ефендија, у младости “нешто као апотекар, “који је био заборавио и оно што је некад знао, а камоли лекарску вештину са којом није никад имао много везе” [165]. О његовим медицинским погледима не сазнајемо ништа, јер не учествује у покушајима да се излијечи Давилов син, па је тешко да га се смјести међу остала четири љекара, љекара који посредују не само између здравља и болести, већ посредују и тумаче онај свијет који израња из самог приповиједања.

Та партитура о лијечењу и љекарима се функционализује и уграђује у цјелокупну духовност која се гради око Давилова лика, али и успостављању што потпуније слике о разликовању Истока и Запада, па се може с правом тврдити да до читалачке свијести не стиже ништа друго до његова тачка гледишта о Давни, Морди, фра Луки и Колоњи. Она је сумирана у сусретима конзула са француским трговцем Фресинеом, у којем скоро да види као одраз своје прве дана боравка у Травнику: “Исток, мислио је Давил са оним несвесно злурадим људским задовољством са којим код других откривамо и посматрамо трагове *болести* која и нас мучи, Исток је продро у крв овом младом човеку и подрвао га, узнемирио и озлоједио“ [подв. М. Ш.], јер је “млади човек заражен »оријенталним отровом«” и ”у оном стадију болести у ком човек, као у грозници, нити види стварност нити може право да суди, него је сваким нервом, сваком мишљу у сталној распри и борби са оним што га окружује” [352]:

“Безбројна су и разноврсна изненађења која очекују човека са Запада, који је нагло бачен на Исток и присиљен да ту живи,

али једно од највећих и најмучнијих изненађења јавља се у питањима здравља и болести. Пред таквим човеком живот тела искрсне одједном у посве новој светлости. На Западу постоји болест у разним облицима и са свим својим страхотама, али као нешто што се побија и ублажава или бар крије од очију здравог, радиног и веселог света, нарочитом организацијом заједнице, конвенцијама или освештаним облицима друштвеног живота. Овде пак болест као да није ни по чему изузетак. Она се јавља и развија упоредо и наизменце са здрављем, види се, чује и осећа на сваком кораку. Овде се човек лечи као што се храни, и болује као што живи. Болест је друга, тежа, половина живота. Падавичари, луетичари, лепрозни, хистерици, идиоти, грбави, хроми, мутави, слепи, кљакави, све то врви на белом дану, гамиже и пузи, богорадећи милостињу или пркосно ћутећи и готово гордо носећи свој страшни недостатак. Још је сва срећа што се жене, нарочито турске, крију и умотавају, иначе би број болесника које човек сусреће био још једном оволики. То и Давил и Дефосе помисле увек кад виде како сеоским стрмим путем слази у Травник неки сељак и води за улар коња на коме се љуља жена, сва умотана у ферецу као врећа пуна непознате муке и болести.” [213]

Заједничко за сву четворицу травничких “љекара” представља упитаност над њиховим знањима па не изненађује сазнање да “круг њихове вештине није уопште обухватао највише и најниже границе људскога века” [210], јер “у овим крајевима мала деца умиру или живе по вољи случаја, као што се и веома стари људи гасе или им се још за неко време продужује век” [211]. Овим се наговјештава представа о поступцима сваког од њих појединачно, иако “и у том није било велике разлике између фра-Луке и Морде Атијаса с једне стране и Давне и Колоње с друге, јер су се и ова двојица странаца били потпуно саживели са схватањима и навикама источних земаља”. [211]

Давна није много обављао лекарску праксу, а назив љекара служио му је само као параван другим пословима у којима је “показивао много више знања и вештине”:

“Изгледа да је у младости студирао нешто медицине у Монпељеу, али за лекарско звање све му је недстојало. Није имао љубави за људе ни поверења у природу. Као већина

западњака који остану стицајем прилика на Истоку и саживе се са Турцима, био је заражен дубоким песимизмом и сумњом у све. Здравно и болесно човечанство за њега су два света без стварне везе. Оздрављења је сматрао само привременим стањима, али не преласком из болесног човечанства у здраво, јер таквог преласка, по његовом схватању нема. Човек се роди или постане болестан, и то му је његов део за овај живот, а остале беде, као болови, трошкови, лечења, лекари и друге жалосне ствари, иду природно уз то. Стога је много више волео да има посла, са здравим него са болесним људима. [...] Својим господским пацијентима он је вешто ласкао, хвалећи њихову снагу и издржљивост, изазивајући у њима сујету и вољу за отпором против болести, или ниподаштавајући сугестивно саму болест и њен значај” [214]

О Морди Атијасу, ситном, ћутљивом Јеврејину, у чијој су се породици чувале књиге арапских и шпанских лекара, које су његови преци понијели са собом кад су као изгнаници кренули из Андалузије, није се могло много шта рећи, јер “шта да се каже о човеку који ништа не говори, нигде не иде, ни са ким се не дружи, ништа не тражи, него гледа свој посао и своју кућу” [215]. Није се могло много рећи ни о начину понашања са пацијентима, а “на сва њихова причања одговара увек истим, утврђеним реченицама од којих је последња: »У мојој руци лијек, а у божјој здравље«” [216].

Он је једино присније разговарао са фра Луком Дафинићем, познатим под именом *ликар*, који је у два наврата одлазио у Падову да се медицински образује и оба пута се враћао недовршена школовања и сва знања је сакупио из књига које је успио да набави током својих путовања. Он је вјеровало да се у природи налази онолико “лековитих снага колико болести има међу људима и животињама” а “једно се са другим тачно подудару у драм и у нокат”:

“Посматрајући из дана у дан, из године у годину, траве, руде и жива бића око себе и њихове промене и кретања, фра Лука је све јасније откривао да у свету, оваквом каквог га ми видимо, постоји само двоје: растење и опадање, и то уско и неразмрсиво повезани, вечито и свуда у покрету. Све појаве око нас само су издвојене фазе те бескрајне, сложене и вечне плиме и осеке, само фикције, пролазни тренуци које ми

произвољно издвајамо, означавамо и називамо утврђеним именима, као што су здравље, болест и умирање. А све то, наравно, не постоји. Постоје само растење и опадање, у разним стањима и под разним видовима. И сва је лекарска вештина: упознавати, хватати и искоришћавати снаге које иду у правцу растења »као морнар вјетрове«, а избегавати и одстрањивати све оне које служе опадању. Онде где човек успе да ухвати ту снагу, оздравља се и плови даље; онде где то не пође за руком, тоне се просто и незадржљиво; а у великом и невидљивом књиговодству растења и опадања преноси се једна снага са прве стране на другу.” [220]

О четвртном лекару Ђованију Марију Колоњи такође се мало може казати као и о Морди Атијасу. Лекар без пацијената, слободан и критичан дух, лишен свих предрасуда, проучавао је вјерски живот не само разних хришћанских цркава него и исламских и других источњачких секти и вјеровања, а имао је и велику страст – да продре “у судбину људске мисли, ма где се она јављала и ма којим правцем ишла”, што га је одвајало и отуђивало од људи и друштва:

“Тешко је било казати у чему је било лекарске звање и занимање Колоњино, али је сигурно да је то била једна од његових последњих брига. У светлости филозофских истина и верских надахнућа, која су се мењала и смењивала у њему без престанка, људске потребе, њихови болови, па и живот сам, нису представљали ствари од неког већег значења и дубљег смисла. За њега су и болести и промене на људском телу биле само један повод више за гимнастику његовог духа који је осуђен на вечити немир. Сам врло лабаво везан за живот, он није могао ни да наслути шта за нормалног човека значе везе крви, здравље тела и дуже или краће трајање личног живота. Уистину, и у питањима медицине за Колоњу је све почињало и свршавало речима, обиљем речи, узбуђеним разговорима, препиркама и често наглим и потпуним променама у мишљењу о једној болести, њеним узроцима и начину лечења. Разуме се да таквог лекара није нико, без велике нужде, звао ни тражио. Могло би се рећи да је главни лекарски посао овога речитог доктора била стална свађа и страсна омраза са Цезаром Давном.” [234-235]

Колоњино гледање на болест и здравље човечје, ако се код њега може говорити о једном и сталном гледању, било је исто

толико једноставно колико и узалудно и безнадно. Веран својим учитељима, Колоња је сматрао да је живот »стање активности које стално тежи ка смрти и примиче јој се лагано и поступно; а смрт је решење те дуге болести која се назива живот«. Али ти болесници који се зову људи могу да живе дуго и са што мање недаћа и болова, под условом да се придржавају опробаних лекарских савета и правила о мери и умерености у свему. Болови, поремећаји као и прерана смрт само су природне последице сваког прекорачења тих правила. Три су лекара човеку потребна, говорио је Колоња: *mens hilaris, requies moderata, diaeta.*²⁰ [235-236]

У овим сликама четири типа поступака са болесницима и са људима уопште, односно представама о томе на чему почива њихов занат, сагледавају се индивидуални карактери сваког од њих понаособ, али и њихова дубока утемељеност у културолошки и цивилизацијски образац којем припадају. Њихове индивидуалне различитости упозоравају на много шири спектар од уобичајеног представљања додира са страним који је условљен чињеницом да су се сви они, невољно, нашли у истом тренутку и на истом мјесту. Све се међусобно преплиће и прожима као што се сусрећу/сукобљавају различите културе којим припадају. Осим медицинске визуре, на сличан начин се могу приказивати и аспекти других културних кодова у *Травничкој хроници* Иве Андрића. Јер, заједничко је мјесто гдје се остварује било сусрет било додир култура па природа њиховог додира “прекрива” елементе који се сударају, односно сусрећу. Ти елементи, односно њихова културолошка садржина, исто тако, претапају се из једне у другу сучељену категорију што додатно може да замагљује само читање: то не значи да је читалац равнодушан или неосјетљив на културолошке аспекте унесене у текст, већ их једноставно прихвата као саставни дио грађе, али без упитаности о њеном квалитету и вредносном смислу. Зато не чуди што Михаил Бахтин каже да наука о књижевности треба да успостави блиску везу са историјом културе: “Књижевност је неодвојиви део културе, она се не може разумети ван целовитог контекста читаве

20 Ведар дух, умерен одмор, дијета.

културе дате епохе. Она се не сме одвајати од ње, нити се сме директно, да тако кажем – мимо културе, доводити у везу са социјално-економским факторима. Ови фактори делују на културу у целини и само преко ње и заједно са њом на књижевност.”²¹ Чини се да Бахтиновим ријечима провијава мисао о култури као интегралној цјелини састављеној од дјеломично самосталних и дјеломично здружених институција која је, без обзира да ли је ријеч о оној такозваној “примитивној” или развијеној култури, огроман апарат “који је делимично материјални, делимично људски, а делимично духовни – помоћу кога човек може да се бори с конкретним, специфичним проблемима с којима се суочава”²².

ЛИТЕРАТУРА

- Ле Гоф, Ж. “Менталитети, Двосмислена историја”. *Крајина*, Бања Лука, бр. 2 (2002): 23.
- Малиновски, Бронислав. *Магија, наука и религија и друге студије*, превела Анђелија Тодоровић. Београд: Просвета, 1971.
- Селимовић, Меша. “Између Истока и Запада”. *Крајина*, Бања Лука, бр. 1 (2001): 32.
- Шукало, Младен. *Одмрзавање језика : поетика страности у дјелу Миодрага Булатовића*. Бања Лука: Графид; Београд: Просвета, 2002.
- Andrić, Ivo. *Na Drini ćuprija*. Zagreb: Mladost, 1964.
- Andrić, Ivo. *Travnička hronika : konzulska vremena*. Zagreb: Mladost, 1964.
- Bahtin, Mikhail. “Kratki tekstovi [“Odgovor na pitanje redakcije ’Novog sveta’]”, prevela Milica Nikolić, *Treći program Radio Beograda*, br. 92-95 (1992): 342-343.
- Benoist, Jean-Marie. “Facettes de l’identité”. *L’identité*, [3e édition]. Claude Lévi-Strauss (ed.). Paris: Quadrige – PUF, 1995. 17.
- Hajdeger, Martin. *Pevanje i mišljenje*, izabrao i preveo Božidar Zec. Beograd: Nolit, 1982.

21 M. Bahtin, “Kratki tekstovi [“Odgovor na pitanje redakcije »Novog sveta«]”, prevela Milica Nikolić, *Treći program Radio Beograda*, broj 92-95, I-IV/1992, стр. 342-343.

22 Б. Малиновски, *Магија, наука и религија и друге студије*, превела Анђелија Тодоровић, Просвета, Београд, 1971, стр. 292.

- Kristeva, Julia. *Etrangers a nous-meme*. Paris, 1991.
- Moura, Jean-Marc. *L'Europe litteraire et l'ailleurs*. Paris: Presses Universitaires de France, 1998.
- Prole, Dragan. *Stranost bića : prilozi fenomenološkoj ontologiji*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010.
- Said, Edvard. V. *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.
- Valdenfels, Bernhard. *Osnovni motivi fenomenologije stranog*, preveo s nemačkog i pogovor napisao Dragan Prole, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010.

STRANGENESS AND MENTALITY
IN IVO ANDRIĆ'S *BOSNIAN CHRONICLE*

Summary

In this paper are shown the basic aspects of strangeness and mentality as structural principles on which was established the internal structure of the Ivo Andrić's novel *Bosnian Chronicle*. Encounter/clash of different cultures (Western European and Eastern European/Balkan), religions (Orthodox Christianity, Catholicism, Islam, Judaism), ethnic identities (Turks, the local Muslims, French, Austrians, Serbs, Catholics, Jews) is only a framework in which are placed much deeper civilization heritages: if only one seeks to know and understand them, it would establish the possibility that stereotypes, manic-phobic feelings and the like – which is very often the product of contact with the foreign – would be pushed into the background and were not governed by human action. The elements of strangeness, which include “at the same time features, experience and expression of all that is foreign, alien” are based in the mentality lineaments, what is, in the words of Jacques le Goff, the slowest change in the history of civilization.

ITALIJA, RIM I I DEKADENCIJA U FILMOVIMA
LA DOLCE VITA I *LA GRANDE BELLEZZA* –
– SLIČNOSTI I RAZLIKE

Filmove *La dolce vita* (1960) Federica Fellinija i *La grande bellezza* (2013) Paola Sorrentina vremenski razdvaja više od pet decenija filmske istorije, ali se idejno, strukturalno, pa čak i stilski radi o dva ostvarenja koja, u odnosu na ono što prikazuju, kao i način na koji to čine, i te kako mogu dovesti u najužu moguću vezu. Rad bi se bavio njihovim osnovnim tematskim i idejnim preokupacijama, s posebnim osvrtom na prikaz grada Rima koji je u oba ostvarenja mnogo više od pukog scenografskog dekora. Grad je to koji istovremeno “živi” sa ljudskim likovima, oslikavajući njihove sentimente i sveprisutnu dekadentnu atmosferu koja ih prožima, do te mjere da ga možemo smatrati još jednim likom samih filmova. Rad će pokušati odgovoriti na neka od ovih pitanja baveći se sličnostima i razlikama ova dva (već) kapitalna filmska ostvarenja, uzimajući u obzir i specifične poetike oba autora, dati istorijski trenutak nastanka, kao i određene specifičnosti pri njihovom pokušaju dijagnoziranja stanja u savremenom italijanskom društvu u epohama u kojima su nastali.

Uvod

Grad Rim je tokom decenija u mnogim značajnim filmovima važnih italijanskih filmskih autora (ali i nebrojenim zaboravljenim mediokritetskim radovima filmskih rutinera) uvijek zauzimao posebno mjesto. Moglo bi se reći da je u većini tih filmova uvijek bio mnogo više od puke lokacije. Ako bismo se htjeli posebno pozabaviti njegovim značajem za italijanski film onda bismo se najprije vratili u četrdesete godine dvadesetog vijeka u epohu u kojoj je Italija je već dvije decenije patila pod režimom Benita Mussolinija i bila izmorena užasima Drugog svjetskog rata. U jednoj tako veoma siromašnoj i ruralnoj državi upravo je

to bio jedan od glavnih poticaja za neke filmske autore da, svojim filmskim kamerama, a u ekonomskim i umjetničkim uslovima koji su bili ispod svakog prihvatljivog standarda, takvo stanje zabilježe. Falaschi taj istorijski period zato i naziva «najvažnijim istorijskim trenutkom savremene Italije, [prelazom] iz fašizma u aktuelnu demokratsku državnu formu» (Falaschi, 1977: 7)

Neorealizam¹ je bio kulturni pokret koji se prvenstveno razvijao krajem i poslije Drugog svjetskog rata, otprilike između 1943. i 1953. godine, kako u književnosti, tako i u kinematografiji. Kada o njemu danas govorimo, ne mislimo samo na umjetnička dostignuća iz tog perioda, već i na ogromni uticaj koji je ova struja imala na razvoj filma, i van granica same Italije, sve do današnjeg dana. U filmovima ključnih reditelja pokreta, poput Roberta Rossellinija i Vittorija De Sice, a poslije i autora poput Piera Paola Pasolinija koji sa neorealizmom imaju tek indirektnu vezu, Rim figurira kao pozadina mnogim važnim događajima.

Slatki život i velika ljepota

Iako je ime velikog italijanskog reditelja Federica Fellinija (1920. – 1993.) obično vezano za pojam takozvanog „magičnog realizma“ drugog dijela njegove karijere, upravo su *Ulica* (*La strada*, 1957.) i *Cabirijne noći* (*Le notti di Cabiria*, 1957.), po mnogim mišljenjima njegovi najljepši radovi i pripadaju kasnoj eposi neorealizma. U vrijeme kada je međutim snimio svoje najambicioznije filmove, uključujući ostvarenje *La dolce vita* (1960.) Fellini je već prevazišao stilska i tematska ograničenja neorealizma. Urlich i Patalas primjećuju da je elemente neorealizma «podvrgao jednom izrazito ličnom preobražaju» (1998: 227), a Tomislav Gavrić, slično, potvrđuje da:

«Fellini, na izvjestan način, preuzima elemente neorealizma, ali im daje svoj lični pečat. U njegovim filmovima spajaju se racionalno i religiozna mistika, kao i realističko gledanje na sadašnjicu. [On] dovodi u vezu vizuelnu, čulnu sliku svijeta običnog čovjeka sa poetskim doživljavanjem realnosti» (Gavrić 1997: 62)

1 Treba napomenuti da ne postoji jedinstvena „definicija“ neorealizma, kako u književnosti, tako ni u filmu, s obzirom da ipak nije postojao jedinstven idejni i programski manifest, niti se radilo samo jednoj jedinstvenoj umjetničkoj „školi“

Paolo Sorrentino (rođen 1970. godine) je savremeni italijanski reditelj, koji je od 2004. naovamo snimio nekoliko veoma zapaženih filmova. Sorrentino je sigurno manji *auteur* od Fellinija – njegov umjetnički prosede nema onu tematsku kompaktnost, jedinstvo motiva, ne posjeduje niti unikatni i momentalno prepoznatljivi stilski pečat. Ipak, njegova dosadašnja filmografija je svakako respektabilna, a *La grande bellezza* (2013.), i ne samo zbog njenog velikog uspjeha i niza priznanja i nagrada, bi mogla predstavljati njen umjetnički vrhunac. Ono što je posebno indikativno jeste baš taj veliki i nenadani kritičarski ali i komercijalni uspjeh Sorrentinovog filma, koji svakako nije nimalo populistički *per se*.

Poređenje njihova dva filma je potpuno opravdano. Paolo Sorrentino se svjesno naslanja na Fellinijev, ispisuje mu najiskreniju posvetu, a Fellinijev film tako dobija još jedan nivo značenja, više od pet decenija nakon nastanka.

Opisujući jednu scenu Sorrentinovog filma Alessia Martini piše:

«Nalazimo ponovo ulicu Veneto u filmu *La grande bellezza*: ovdje je međutim to napuštena ulica dok protagonista njom šeta kasno noću, dok se moža prisjeća da su felinijevska vremena slatkog života daleko» (Martini 2015: 113).

Jasno je da je gradivni materijal Sorrentinovog ostvarenja upravo Fellinijev *La dolce vita*. Reference na Fellinijev film nisu nikad banalno direktne, ali su sveprisutne, toliko da smo gledajući Sorrentinov film, svjesni da felinijevskim vremenima slatkog života, kako piše Martini, ne razmišlja samo autor, nego i sam Jepp, što njegovu meta-pristup čini još kompleksnijim.

Konačno, kako tvrdi Biagio Giordano: «*La grande bellezza* je za svoje klevetnike [samo] neka vrsta drugog izdanja filma *La dolce vita*» (Giordano 2014: 181).

Rim kao protagonista

U ključnim ostvarenjima neorealizma, ali i u dva filma koja su ovdje tema, Rim, kako smo rekli, igra važnu ulogu. Jasno, tako zamišljen grad nije sveden tek na puki dekor, na beznačajni a privlačni filmski topos², već je postao jedan od protagonista koji

2 Rim je prelijep, ali nikad nije, kako tvrdi Giuseppina Mecchia «postcard-like» (2016: 183)

„ostvaruje“ interakciju s ostalim protagonistima, definišući ih i konstantno ih mijenjajući, jednako kao i oni njega.

David Bass (1997.) koristi preciznu sintagmu da bi objasnio ovu njegovu funkciju nazivajući Rim u filmu *La dolce vita* (a isto bi moglo da važi i za Sorrentinov *La grande bellezza*) „konceptualnim“ gradom (*concept-city*). Takva definicija podrazumijeva da Rim (ili uopšteno grad na filmu) djelimično ili radikalno raskida s prošlošću i dobija novo značenje, novi karakter. U filmovima *La dolce vita* i *La grande bellezza* Marcello Rubini (Marcello Mastroianni) odnosno Jepp Gambardella (Toni Servillo) – glavni protagonisti, nosioci su ove ideje, oni koji sprovode ovaj *high* koncept u djelo. Njihovi sentimentali su oslikani ambijentom u kojem se nalaze, lokacije koje manje ili više svjesno biraju su indikativne glede njihovog trenutnog raspoloženja, njihovih stremljenja, želja; zauzvrat oni, naravno kroz autorsku viziju autôra, daju gradu nova značenja, kako u sadržajnom tako i u vizuelnom smislu. Ovaj recipročni odnos izgrađuje karakter kako ljudskih protagonista tako i samog Rima, daje im punoću kao likovima koje mi na početku filma tek treba da upoznamo.

Marcello i Jepp se većinu vremena nalaze na otvorenom, ili na nekoj od upečatljivih i atraktivnih rimskih gradskih lokacija. Gledalac se upravo kroz njihov izbor mjesta upozna sa Rimom, otkrivajući ga, odnosno otkrivajući pojedne njegove segmente koji su, čini se, često upečatljiviji od samih postupaka ljudskih protagonista. Fellini i Sorrentino ne odustaju ni trenutak od ovog načela; štaviše, njihov je Rim do te mjere stilizovan i slikovit da bi i bez ijednog ljudskog protagoniste upečatljivo mogao ispričati priču.

Stilske i narativne karakteristike filmova

Posebno je zanimljivo pitanje odnosa organizovanja naracije i njene narativne i idejne funkcionalnosti, kako u Fellinijevom, tako i Sorrentinovom filmu. Fragmentirana struktura oba djela je uvijek i isključivo u funkciji iznošenja osnovne ideje autôra. I Fellini i Sorrentino nam nude mnoštvo epizodičnih scena bez pravog zaključka, kao da oslikavaju arhetip modernog čovjeka koji je izgubio koherentnost djelovanja, životni cilj, smisao postojanja. Susreti Marcella u *LA dolce vita* i Jeppa Gambardelle u *La*

grande bellezza sa drugim osobama su, posebno tokom pompeznih mondenskih zabava, proizvoljni, nasumični. Mnoge od ovih epizoda, izolovane i same po sebi ne doprinose ništa samoj radnji, niti joj bilo šta oduzimaju, ali ova proizvoljnost je samo prividna, zato što one teško i da mogu da postoje van konteksta, mimo izrazito kompleksne, kaleidoskopske prirode ovih dvaju filmova.

Socijalne interakcije u *La dolce vita* se uglavnom svode na prazne salonske razgovore, u svijetu u kojem pretpostavljeni rimski intelektualci žive u vlastitom vakuumu. U ostvarenju *La grande bellezza* se odlazi čak i korak dalje – dijaloz i monolog često poprimaju komično-tragični karakter (monolog koji zna mnogo više o gastronomiji nego o religiji, na primjer, može se u tom smislu shvatiti kao paradigmatški). Glavni likovi oba filma su, uprkos konstantnim socijalnim interakcijama i okoštanim društvenim ritualima, paradoksalno, uvijek sami, izgubljeni u maglovitoj stvarnosti kojoj suštinski ne pripadaju.

Stil ni u jednom filmu nema čisto kozmetičku funkciju, niti je ijednog trenutka *self-suficient*; stil je *istovremeno* i sadržaj. Sorrentino je možda otišao i korak dalje u odnosu na Fellinija, jer iako su oba filma prepuna simboličkih slika, *La grande bellezza* uvodi niz nadrealnih pa čak i fantastičnih elemenata koji imaju preciznu programsku funkciju.

Antičko nasuprot modernom

Noćna lutanja Marcella Rubinija i Jeppa Gambardelle u Fellinijevom i Sorrentinovom Rimu uvode jednu zanimljivu i neizbježnu dihotomiju. S jedne strane se nalaze mitske lokacije starog Rima koje se gotovo unisono vežu za svetkovanje slavne prošlosti pa i za romantičarko okretanje istoj, u stalnom i utopijskom bijegu od stvarnosti (fontana Trevi, Koloseum, ulica Veneto, itd.); s druge strane – poslijeratni Rim u svojoj svojoj raskoši u *La dolce vita* i moderni, šareni „grad svjetlosti“ u *La grande bellezza* tvrdoglavo ukazuju na otuđenje, tugu, duhovnu pustoš, površnost, prolaznost vremena i, konačno, potpunu moralnu dekadenciju³.

3 Rim je u filmovima Paola Sorrentina Federica Fellinija i najzanimljiviji kada se prikazuje noću. Štaviše, ključne scene se uvijek odvijaju noću, što filmovima, nimalo slučajno daje snažan noir-ovski karakter.

Iako postoji mnogo sličnosti među ovim filmovima, od epizodične narativne strukture, preko mnoštva živopisnih sporednih likova pa do protagonista koji su oba neafirmisani pisci na zalasku karijere, onda bi ipak dihotomije *staro – novo, antično – moderno* mogle biti označene kao najvažnije, kvintesencijalne. One ne samo da su validne (ako ne i očigledne) na makro-, već i na mirko-nivou (jedna od osnovnih tema filmova jeste i starenje i prihvatanje trošnosti ljudskog tijela, prolaznosti života).

Za Fellinijev *La dolce vita* posebno je značajan (u episi) novoizgrađeni arhitektonsko-urbanistički kompleks EUR⁴ koji u njegovom filmu nije samo simbol Fašizma i totalitarnog Musolinijevog režima, već i simbol modernizacije poslijeratnog Rima a zatim i, kako smo već rekli, potpune društvene alijenizacije. Alessia Ricciardi tvrdi sljedeće:

«the architectural settings of the film's scenes appear to alternate between two styles: that of benign, dream-like *ancienneté* associated with the **pleasure** principle and a grim, functionalist modernity associated with the **reality** principle» (Ricciardi, 2000: 212) [boldovani dio moj]

Upravo ova dva principa, po riječima Alessie Ricciardi, dakle principi zadovoljstva i princip stvarnosti, očigledni antipodni, ali isto tako neizbježno komplementarni, plastično oslikavaju dualnu prirodu i Fellinijevog filma (odnosno prirode njegovog protagoniste) i samog grada Rima, sa svim njegovim nesavršenostima i kontardiktornostima. Sve bismo to mogli primijeniti i na film *La grande bellezza*: spoj lijepog i ružnog, nevinog i perveznog, lijepog i grotesnog. Ovi dijametralno suprotni elementi na taj način koegzistiraju, savršeno izbalansirani, i čine neraskidivo stilsko i suštinsko jedinstvo.

U prilog tezi da je upravo *savremeno* ono što oba reditelja izdvajaju kao problematično ide i činjenica da je baš moderni dio grada poprište najdramatičnijih scena filma. U tim gradskim zonama koje su tako daleko od noćnog eskapizma, od onog kozmopolitskog, od hedonističkog, životi nekoliko likova se drastično mijenjaju (pokušaj Eminog samoubistva, smrt Marcellovog

4 Zona u kojoj je izgrađen EUR originalno je izabrana tridesetih godina prošlog vijeka za Svejsku izložbu (EUR je akronim od Esposizione Universale Roma) koju je Benito Mussolini planirao za 1942. godinu, ali koja se nikad nije održala.

oca, Stainerov tragični kraj i sl.). Moderno je u oba filma isključivo i nedvosmisleno sterilno, prazno, hladno, indiferentno, što je, u obilju ambivalentnosti koja se može naći u ovim djelima, sigurno jedina konstanta koja ne ostavlja baš ni tračak sumnje.

Ni *La dolce vita* ni *La grande bellezza* ne pokušavaju pobjeći od aktuelnog *zeitgeist*-a popularne kulture, iako su oba reditelja u najmanju ruku skeptični po pitanju njene validnosti. Fellini u sceni u fontani Trevi izrazito ironično posmatra ponašanje Sylvie (Anita Ekberg), valjda najfrivolnije ličnosti filma, jedine koja gotovo da nema iole prepoznatljive karakteristike ljudskog bića. Ciničan je Fellini i kada prikazuje njene mesije (popularne kulture), bilo da su u pitanju senzacionalistički novinari ili blazirane nimfete⁵.

La grande bellezza, adekvatno poluvijekovnom odmaku (napretku?), vrvi manifestacijama najpovršnijih i najstupidnijih aspekata popularne kulture, fenomenima koji su iz današnje perspektive dobro poznati svima nama i koji, htjeli mi to ili ne, svojom agresivnošću znaju okrznuti našu svakodnevnicu. Ni jedan ni drugi reditelj ne čine kompromise, ne pokazujući ni najmanje simpatije prema tim ličnostima, tako očigledno eksponentima „novog“, čija se afirmacija ne može naći ni u tragovima.

Neke osnovne razlike

Jasno je da je izbor određenih lokacija na kojima su snimljeni filmovi u Rimu u najužoj mogućoj vezi sa poetikama pa i „pravilima“ određenih filmskih pravaca. Jasno je na primjer zašto je neorealistički Rim sav okrenut periferiji i gradskim marginama, i tako udaljen od istorijskog, starog dijela grada. Neorealistički film po definiciji, u ovom slučaju bez ikakvih negativnih konotacija, mora biti društveno odgovoran; njegova *licenza poetica* mu ne dozvoljava egzaltiranje bilo čega, priklanjanje bilo kakvim koncenzusima.

5 Sasvim je nebitno za naše razmatranje što će jedna od njih, Christa Päffgen, koja u filmu tumači samu sebe nekoliko godina nakon filma, potpuno neočekivano, postati jedna od najunikatnijih kantautora epohe, razvivši apsolutno autohtoni muzički izraz.

Za Fellinija i Sorrentina, s druge strane, ne postoje takva ograničenja⁶. Zbog toga Fellini može sebi da dopusti već pomenutu scenu u kojoj holivudska filmska diva doživljava svoje rimsko krštenje kupajući se u fontani Trevi. Scena je svakako „realistična“ u pogledu afirmacije ideje i osnovne poruke djela (dakle, kritička i analitička), ali je istovremeno, u kinematografskom smislu, voajerska i onirička.

La grande bellezza je zahvaljujući još prisutnijim panoramskim slikama Rima noću, dinamičnijoj montaži, te intenzivnoj upotrebi *steadicama*-a i boje, još snolikiji film, na trenutke gotovo somnambulan. Njegove slike noćnog Rima su gotovo hipertofirane. Dok su moralna dekadencija, egzistencijalna praznina i potpuna izolovanost protagonista u Fellinijevom filmu, iako sveprisutne, tek suptilno naznačene (pri čemu crno-bijela fotografija sigurno ima efekat otuđenja koje Fellini osjeća prema svojim likovima, jednako kao i oni prema fiktivnom svijetu u kojem žive), u filmu *La grande bellezza* one su utjelovljene u pravom vatrometu boja, zvukova i galerije ekstremnih epizodnih likova (u Sorrentinovom filmu skoro svakih nekoliko minuta pojavljuju se artisti čiji se performansi mogu označiti kao umjetničarenje, a toga, uporan je Sorrentino, nisu pošteđena ni djeca, kao u slučaju desetogodišnje djevojčice stavljene u službu redefinisanja konceptualnog slikarstva!).

Dalo bi se primijetiti da je Sorrentinov film ponešto „humaniji“, jer je hladni analitički fellinijevski odmak, njegova iskalkulirana odmerenost, aristokratski intelektualizam u ostvarenju *La grande bellezza* ipak ustupio pred potresnom i saučesničkom pokušaju davanja indulgencije protagonistima!

Ako je Fellinijev film *emotivno* uzdržaniji, on je to svakako i stilski. S druge strane, veliki jaz između antičkog i modernog je u Sorrentinovom filmu predstavljen mnogo direktnije: već na samom početku, jednim agresivnim montažnim prelazom iz scene u kojoj jedan japanski turista doslovno (i, što je za nas važnije, metaforički) umire pri pogledu na ljepotu starog Rima, u scenu zabave povodom Jeppovog šezdeset petog rođendana. Rez je neprijatno, gotovo sramno direktan, svojevrsni audio-vizuelni

6 Fellini je zapravo ključne dijelove filma snimio u slavnom filmskom studiju *Cinecittà* u kojem su se snimali kolosalni istorijski spektakli tridesetih godina dvadesetog vijeka, a koji je, ne samo zbog nedostupnosti, bio potpuno nepoželjan za autore neorealizma

masakr – prva je scena praćena savršeno odmjerenom muzičkim komadom duhovne muzike crkvenog ženskog hora, a u drugoj prisustvujemo razvrtatnoj sceni plesa uz remiksovanu (ne bi bilo pogrešno reći *apdejtovanu*) verziju trivijalnog *dance* hita sedamdesetih, uz galeriju grotesknih likova kakvih se ne bi postidio ni Ted Browning u svojim *Nakazama*.

U tom smislu možemo iščitati i same završetke dvaju filmova. *La dolce vita* ima nedvosmisleno i doslovno ambivalentan završetak (Marcello je jednako nesiguran kao i gledalac po pitanju značenja finalne poruke). *La grande bellezza* je, jasno je nakon prekrasne posljednje scene, mnogo pesimističnije djelo. Jepp Gambardella, koji od prvog trenutka u kojoj ga vidimo samog, rezigniramo prihvata stvarnost, ne ostavlja mjesta dvosmislenosti – *jedino* što nije jasno je da li je neuhvatljiva velika ljepota iz naslova žal za slavnim prošlošću ili za prohujalom sopstvenom mladošću, ali u svakom slučaju ona *jeste* daleko u prošlosti, bez obzira na kvantifikaciju proteklog vremena, ona je zauvijek izgubljena, nedostižna.

Konačno, u prilog tome ide i činjenica da je *La grande bellezza* snimljen pedeset godina nakon Fellinijevog ostvarenja, što će reći da, pored neizbježne metafiličnosti, od koje Sorrentino naravno ne bježi ni jedan trenutak, u domen njegovog kulturnog nasljeđa spada i sama *La dolce vita*. U tom smislu i sâm film *La dolce vita* (čiji je naziv originalno sarkastičan) za Sorrentina je „velika (izgubljenja) ljepota“, relikat neke davne, i bolje (!) prošlosti, a to ga, kao mlađeg rođaka Fellinijevog remek-djela, čini još samosvjesnijim i okrutnijim.

U potrazi za zaključkom

La dolce vita Federica Fellinija je već priznat klasik koji je, ako je uopšte dopušteno iznijeti sličnu tvrdnju, izdržao zub vremena. Njegov uticaj na cijelu generaciju važnih filmskih stvaralaca, od Allena i Altmana pa do samog Sorrentina, je nemjerljiv. *La grande bellezza* je, ostavimo li po strani banalnu činjenicu da je osvojio nagradu američke Akademije filmskih umjetnosti i nauka, istovremeno i iskren *homage* Felliniju i potencijalni pokazatelj revitalizacije italijanske kinematografije s obzirom da se radi o najzapaženijem italijanskom filmu u posljednjih petnaest

godina, mada je, jasno je, premlad da bi se to moglo znati. Oba ostvarenja pripovjedaju čistim filmskim jezikom, svjesno izbjegavajući „suvislu“ pravolinijsku naraciju koju slijepo slijedi većina dominantnih stvaralaških filmskih modela danas.

Shodno tome, ni Fellini ni Sorrentino ne nude konačne i definitivne odgovore dok oslikavaju specifičnu društvenu klimu svog vremena, često sa svim neugodnim implikacijama koje ona donosi. *La dolce vita* i *La grande bellezza* pokazuju niz zanimljivih podudarnosti, ali i dovoljno različitosti da bi se mogla napraviti uspješna jukstapozicija. Iako egzistiraju u istom univezumu, ovi filmovi imaju dovoljno izgrađene i sigurno sprovedene vizije da bi se o njima moglo, i bez međusobnog referenciranja, pisati i govoriti s punim respektom.

LITERATURA

- Bass, David. 1997. „Insiders and Outsiders. Latent Urban Thinking in Movies of Modern Rome“. *Cinema & Architecture: Melies, Mallet-Stevens, Multimedia*. F. Penz & M. Thomas (ed.). London: British Film Institute, 1997. 84–100.
- Corti, Maria. *Neorealismo*, u: *Il viaggio testuale*. Torino: Einaudi, 1978.
- Falaschi, Giovanni. *Realta e retorica. La letteratura del neorealismo italiano*. Messina-Firenze: D’Anna, 1977.
- Gavrić, Tomislav. *Enciklopedija filmskih reditelja (E - H)*. Beograd: NEA, 1997.
- Giordano, Biagio. *Il cinema di Trucioli savonesi 2013-2014*. Morrisville: Lulu Enterprise, 2014.
- Martini, Alessia. „Roma ri-vista e vissuta ne La dolce vita e La grande bellezza“. *Carte Italiane*. Los Angeles: UCLA, Series 2, vol. 10 (2015): 107–119
- Mecchia, Giuseppina. „Birds in the Roman Sky: Shooting for the sublime in La grande bellezza“. *Forum Italicum*. New York: Brook University (March 22, 2016): 183–191
- Paolucci, Corrado. 2014. *La nostalgia per la grande bellezza*, dostupno na: <http://it.aleteia.org/2014/03/03/la-nostalgia-per-la-grande-bellezza>. Veb 28.8.2016.
- Ricciardi, Alessia. „The Spleen of Rome: Modernism in Fellini’s La dolce vita“. *Modernism/Modernity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 7, no.2 (2000): 201–219.
- Urlich, Gregor & Patalas, Enno. *Istorija filmske umetnosti*. Beograd: Sfinga, 1998.

ЈЕЗИК
/
LANGUAGE

АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ О ВУКОВИМ ПОГЛЕДИМА
НА ЈЕЗИК КЊИЖЕВНИКА СВОГА ВРЕМЕНА КАО
ПУТОКАЗУ СТВАРАЊА “БЕОГРАДСКОГ КРУГА”

Давање потпуне слободе народним говорима у књижевности у почетку свога рада произашло је из чињенице да Вук тада није знао за велике разлике међу нашим дијалектима. Он је мислио да јединство књижевног језика долази природно из особина дијалеката који су у великој мјери међусобно блиски. На том ће принципу, сматра Белић, Вук остати и због неких других разлога: “од предлагања једног дијалекта као књижевног могао га је, донекле, одвраћати и Копитар, јер он није био присталица наметања једног месног говора целом народу, а у исто време није губио из вида и корист коју наука о српском језику може имати од напоредног изношења у књижевности различних дијалеката; и, најзад, од тога да свима Србима предложи један, нпр. херцеговачки говор, задржавала га је и жучна опозиција на коју је наишао његов херцеговачки говор код војвођанских Срба”. Пријатељство и сарадња (30 година) двојице сељачких синова, Словенца Јернеја Копитара и Србина Вука Стефановића Караџића, довели су до успјешног спровођења реформи, побједе народног језика и почетка стварања модерне књижевности.

Значајна путовања по јужним и југозападним крајевима наших народа (1834-1839), увјериле су Вука да су разлике међу говорима много више и дубље, од оних које је изнио у ранијим подјелама, па би се до јединства књижевног језика могло доћи једино ако би се један дијалекат узео за књижевни. Под утицајем таквих тежњи, у полемици са Милошем Светићем под насловом “Одговор на ситнице језикословне г. Ј. Хацића = М. Светића”, засновао је и изнио трећу дијалекатску подјелу (1839. године) на источни, западни и јужни говор, која се сматра темељом књижевног језика. Доминантна

разлика међу њима био је изговор старога вокала јат (друге разлике Вук је занемарио) тако да су сви ови говори могли имати значајан удио у непосредном стварању књижевног језика – а то је велики простор бивше државе: велики дио Србије (Шумадија и цијела сјеверозападна и југозападна Србија), Црна Гора, Босна и Херцеговина, Славонија, Хрватска – јужно од Купе, Далмација и Војводина. Знао је Вук, наглашава Белић, да би друге разлике међу њима, “које су му знатним делом биле познате, унесене у књижевни језик, учиниле немогућим јединство књижевног језика и унеле би велику самовољу у бележење различитих облика какве нема у другим књижевностима”. Требало је, знао је и чинио Вук од 1814. до 1864. године, у народном духу и од чисто народних елемената створити нову зграду српског књижевног језика. А то је језик који се “у свима појединостима, онакав какав је, нигде не говори у народу, макар да опет у њему нема ниједне појединости која се негде у народу не би говорила”. Требало је, из већ обимне грађе народних говора, коју је сакупио на терену, оцртати особине које ће бити узор будућег народног књижевног језика јер се у њему “нису смеле находити хаотично измешане црте свих народних говора” – зато је Вук “одредио и тешку и лепу дужност књижевницима свога народа: да од народних црта проберу оне које су за књижевност”. Тако је овај реформатор, што би рекао велики познавалац и поштовалац рада Вука Стефановића Карацића Александар Белић – “полазећи од народног језика у књижевности нашега народа и народне књижевности оличене у народним песмама и приповеткама постепено прилазио проучавању и других народних особина, и тако нам давао “грађу за леп српски језик”.

Пишући (и скупљајући) народне пјесме, због чега су, како сам Вук каже, његови противници са њим “спрдњу тјерали”, он је увидио да постоји огромна разлика између језика којим говори прости народ и славеносербског језика, којим се пишу књиге, школски уџбеници и којим се служи администрација. Народне пјесме, приче и пословице свједочиле су да се живим језиком којим народ говори могу изражавати дубоке мисли и сложена осјећања. Родила се већ тада мисао да застарели и мртви црквени језик у школи и књижевности

треба замијенити правим народним језиком. Зато је савјетовао (или наређивао) књижевницима да не пишу језиком који су учили у школама, заснованом на народу страним (њемачким, латинским и црквенословенским) основама, да се врате у народ да од њега уче и поправе свој језик, или и од Вука лично и његових дјела. Јасно је, књижевници то нијесу хтјели прихватити јер је “против природе и против сваког здравог разума да учени људи иду некоме у школу, да они који треба народ да просвећују иду народу да се од њега просвете”. ... Пишите или правилним црквенословенским језиком, па нека вас читају који тај језик разумеју, али кад хоћете народу да говорите, морате му писати чистим народним језиком, и то оним начином да он тај језик разуме. Без тога нисте народни књижевници, нисте књижевници уопште и ником нисте потребни; још, напротив, тада сте само штетни” – мислио је и говорио Вук. Свако одступање од чистог и правог народног језика он је осјећао као нарушавање светиње.

Борба за народни језик створила је Вуку велики број моћних противника за које је он био “сербског језика помрачител”, нико од Косова до тада није нанио толико штете и срамоте српском народу као он – говорили су му у лице. За Вуков тадашњи рад могло би се са доста оправдања поновити оно што је Мушицки (у прво вријеме пријатељ и одушевљени сарадник Вуков) рекао некад за Вуков Рјечник: “публична и јавна хула, гнушеније, презреније и омерзјеније” – његови су пратиоци.

Вуков захтјев за нераскидивом везом књижевника с народом, с милионима људи који говоре српским језиком, сматрао је преимућством Вука над противницима, и као сигуран пут до коначне побједе, још један велики поштовалац дјела овог реформатора – Иво Андрић. За њега је Вук творац чисте српске прозе и стила, отац српске књижевности, а Вукову идеју да “матерњи језик треба онако писати као што га милиони душа говоре” сматрао је логичном и визионарском. Признао је једном приликом овај нобеловац да је њему од лингвистичке литературе прво и најчешће при руци био Вуков Рјечник и да се, при стварању својих дјела и разрешавању језичких дилема, са увјерењем држао тамо нађеног мишљења.

Првобитни принцип “пиши као што говориш” Вук је доста брзо замијенио принципом “опћене правилности” – то су оне језичке црте које су у свима књижевним (и сродним) дијалектима једнаке (највећим дијелом припадају јужном нарјечју, али знатним дијелом и источном, па и једном дијелу западних говора), а препознатљиво се разликују само постојаношћу употребе једног замјеника старога вокала јага. Вук је сада могао рећи и оно што је тако дуго тајио, како и сам вели, којим би дијалектом ваљало сви Срби да пишу, а то је његов завичајни херцеговачки говор. Заправо, Вук је још почетком 1822. године ту идеју открио у писму Мушицкоме: “Ерцеговачким нарјечијем ја сам почео писати, али није сам казао још никоме (нити сад мислим) да је Сремачко и Бачванско нарјечије ружније од Ерцеговачкога. Ја нити пишем за Сријемце, ни за Бачване, ни за Ерцеговце, ни за Црногорце, него за све Србе”. Ипак, већ тада је волио помало да истиче херцеговачко нарјечје: “У народним нашим пјесмама, које су једино и вјечно благо и украшеније литературе наше, пјева се и данашњи дан усред Бачке и Сријема, као и усред Браничева и Ресаве, бијело, лијепо”. А тај књижевни језик Вуков, већ у његово вријеме, почео се одвајати од народног језика и оних крајева из којих је поникао – изнад свега, пошло се за поштовањем правила “опћене правилности”.

Нијесу баш сви писци и научници били против Вуковог рада – њему је пуно значила подршка коју су у том правцу, додуше у каснијој фази реформе, дали Ђура Даничић и Бранко Радичевић. Даничић је својим радовима, истицао је Белић, “избијао из руку Вукових противника оно оружје које је било у оптужби Вукова језика у несавршености и неподобности да се њиме обрађују научне теме“. Насупрот, он је доказао да књижевном језику заснованом на народној основици не недостаје “ни јасност, ни убједљивост, ни научна терминологија, ни кристална чистоћа језика”. Исте године кад и Рат за српски језик и правопис и Вуков превод Новог завјета потврдио је “гипкост Вукова језика” којом је између осталог показао како треба градити нове ријечи или их узимати из других словенских језика, кад књижевницима затребају. Не само што је у одбрану језика српскога Даничић стао научно,

већ није крио ни личну емоцију, када је писао – “Народне су умотворине сјеме: из тога сјемена треба да нам никне књижевност; то ће само бити права књижевност. Вук нам је тијем сјеменом њиву посијао”. Уз то, идући за Вуком, у писаном изразу је стално употребљавао јужно нарјечје (само је једну годину, између 1857. и 1858, писао источним нарјечјем, које је за војвођанске књижевнике била једина варијанта). Пјесник Бранко Радичевић показивао је својом распјеваности на народном језику колике су његове могућности за стварање књижевних дјела. Вуков језик је у реализацији пјесничких идеја непресушан извор, зато “треба писати онако како народ говори, треба се вратити себи, језику очева и мајки који нијесу учили школе и нијесу свој језик искварили”.

Сав рад Вука Стефановића Караџића пропратио је научним пером, бавећи се пола вијека његовим дјелом (најчешће с одушевљењем), знаменити лингвиста Александар Белић. Ево, на примјер, што је у таквом тону о њему писао: “Велика фигура Вукова, сва од једне стене, непомична и поносито уздигнута, на оној великој висини на коју се Вук успео у почетку свога рада и која ће допустити да га поколења нашег народа вековима сагледају са поштовањем и дивљењем”. ... Све клевете, сви злобни напади, све животне незгоде нису могле свући Вука са те висине ни за један корак: целих педесет година стајао је он на мегдану свима и свакоме док није извојевао своју победу, победу која је ишла само народном добру и народној срећи”. “Војвођанска црквена управа, која је у својим рукама држала целу просветну политику Срема, Бачке и Баната, и државна управа у Србији, опет под утицајем црквених управљача у Србији, све до краја педесетих година (до приближно 1860. г.), – биле су отворени противници Вукови. ... А Вук је стајао на својој гранитној стени доказујући да су његови нападачи безумници који не знају шта говоре и на шта се каменом бацају”.

Који дјелови наше земље или нашег народа могу бити по природи својој онајприје творачки у природном развиту књижевног језика? Да ли у томе учествује и београдско грађанско становништво и књижевници или се у том крилу траже нови путеви његовом развоју и да ли се одређени

процеси, који се обично називају “београдским стилем”, а који се препознају и постепено шире крајем 19. и почетком 20. вијека, одвијају у духу Вукова језика такође су често били научна преокупација Белићева. Тражио је у вези са тим одговоре на бројна питања: Како је дошло до посебног ”стила” који се назива “београдским”, при чему синтагму “београдски стил” увијек ставља под наводнике, или употреби одредницу такозвани. Шта он значи за наш књижевни језик и шта он ново у њега уноси; отада постоји “београдски стил”, како је настао и које су његове основне особине, да ли се између књижевника “београдског стила” и самога Вука може поставити граница? – на та питања у нашем раду могу се дати само одговори општије природе. Са које стране уопште прићи овим питањима, такође је била наша дилема. У једном тексту у дневном листу Данас од 17. јануара 2014. године од аутора Софије Живковић, под насловом Београд се не завршава никад прочитали смо да је “београдски језик” први прави књижевни језик у Србији. И то се мишљење све више чује, но да ли је засновано на научним чињеницама, одговорићемо ријечима самога Белића. Да постоји указивао је својим ауторитетом Јован Скерлић још 1907. године кад указује на то да су се “духовни видици проширили, душе су постале сложеније, и за нове идеје и за нова осећања ствара се нови, развијенији, виши књижевни језик”.

Ништа није необично да престолница временом постане државни, национални и културни центар једног или више народа и једне земље и да њен језик буде узор – то је постао Београд. Комуницирајући непосредно са великим центрима свијета и посредно (књигом – васпитавајући се и продубљујући своје погледе и осећања на сјајним дјелима свјетске цивилизације) Београд и београдско грађанско друштво почели су се изграђивати у духу европских вриједности. Људи који су радили на књизи и уопште у култури устаљивали су особен израз – “јединство места и јединство живота учинило је да сви они који дуже времена у Београду станују, који се у њему рађају и у њему живе, радећи и на књижевности или науци његовој, – почињу да пишу или говоре, иако не потпуно истовјетним, свакако врло уједначеним језиком.

Тај уједначени језик интелектуалних кругова београдских и представља београдски књижевни језик”. Реализован у дјелима писаца добијао је препознатљиве обресе, особине због којих је у савременом добу све више називан “београдским стилем”. Такав начин настајања књижевног језика на одређеном подручју, на којем су се стекли услови за живот неког језика, када се помијеша са стварним животом, препознавао је професор Женевског универзитета Шарл Бали: “Језик је жив само онда када је “пропуштен кроз осјећање”, а он може бити “пропуштен кроз осјећање”, ако је “проживљен”. Без тога, и најскорашњији је језик само мртав језик”. “Ту слободу стварања, у границама народног духа, која се огледала у живости, живописности, гipкости и снази књижевног језика добрих београдских писаца – и схватили су многи као “београдски стил”. Међутим то је само показивало колико је право живота било у том језику” – говорио је Белић.

Историјски гледано у старој Грчкој још више је него Београд код нас то била Атина, чији се атички књижевни језик, прослављен великим писцима – трагичарима, комедиографима, реторичарима – проширио на цијелу земљу и постао једини говорни језик њеног становништва, а главни град, без значајнијег ривалитета, духовна водиља грчког народа. Говорни и књижевни језик престижног париског Ил – де Франса проширио се по цијелој Француској и у крајеве у којима се до тада говорило неразумљивим дијалектима. Додуше, наш народ је доскора имао два културна центра (Београд и Загреб) од којих сваки има своје духовно подручје, иако је и један и други центар прухватио Вуков књижевни језик као основицу свога књижевног развiтка. Одлуком илираца да приме јужно нарјечје за књижевно Вук је могао с успјехом ићи ка још једном зацртаном циљу: могао је преко језика извршити јединство српског и хрватског народа – “са браћом нашом Римскога закона који с радошћу нама руке пружају”. Чак је у полемичким окршајима опомињао Србе “да ће ићи у Загреб да уче српски ако Загрепчани продуже радити онако како су почели, а Срби буду занемаривали и даље свој језик као дотле”. Вуково писање правила за јужно нарјечје водило је стварању заједничког књижевног језика Срба и Хрвата.

А препознатљив облик београдском књижевном језику, давале му творачку снагу и прерађивале материјал, почео је да се ствара од првих генерација писаца рођених у Београду и које су кроз београдски живот активно пролазиле. “Тако је после Јована Илића, Београђанина, који је радио за време увођења народног језика у књижевност – указује нам на пут његовог настанка Александар Белић – дошао његов син Војислав и друга браћа његова који већ стварају типични београдски језик. После Милићевића, Шумадинца, његова зета Мите Ракића, Рудничанина, – Милан Ракић је сав Београђанин”. Често се помињу и имена значајних стилиста – Београђана, као што су Богдан Поповић, Јован Скерлић, Љубомир Недић, Слободан Јовановић и многи други (писци, књижевни критичари, научници, публицисти). Треба додати, у обликовању београдског књижевног језика с краја 19. и почетка 20. вијека, у стварању живе, увијек покретне и нове језичке материје, учествовало је подједнако и београдско грађанско становништво.

Поред рођених Београђана, “београдски стил” формирали су и књижевници са стране, који су у главни град долазили често и из врло удаљених крајева и ту остајали да живе и раде. А неки су оставили неизбрисив траг – и у књижевности и у језику: Шибенчанин Симо Матавуљ, Дубровчанин Матија Бан, Јосиф Панчић из хрватског Приморја, Љубомир Ненадовић, Јован Дучић, Иво Андрић, Мита Ракић, Милован Глишић и многи други, који иако нијесу рођени у Београду и они су “добијајући од Београда општи колорит, брзо постајали учесници, каткада снажни, други пут врло танани и гипки, у изграђивању истога ткива књижевнога језика”. Дакле, њихов се књижевни језик брзо и лако спаја са београдским. Не само то, знаменити писци, досељавајући се у овај град, доносили су и особине својих завичајних говора, а понека од тих црта могла се задржати у београдском говору, тј. они су уносили у општу творницу београдског језика нове елементе. Тако је Љубомир Ненадовић донио у Београд свој лијепо говор Бранковине, Лаза Лазаревић – шабачки или поцерски говор, исто онако као што је Јован Дучић, много касније, задио у београдско рухо своју херцеговачку говорну

садржину. Ипак, све те говоре београдски језик доста брзо је прерађивао у своје правцу и своје духу. Како Белић каже: “Београд је већ био почео својим великим ваљком да уравњава и ствара стазе по којима се могло лако и удобно ићи”. Могло би се рећи да су ови говори, које је овај лингвиста називао “побеограђени”, утицали на стварање београдског говора, “исто онолико колико им је он давао своју боју, тако да се граница између њих најзад губила”.

Тај новостворени београдски књижевни језик разликовао се од београдског народног говора – заправо, они су се напоредо развијали и преплитали. Јасно је, народни језик према књижевном и у београдској средини стоји исто онако “као што, нпр. језик Мостара стоји према језику Алексе Шантића, или језик Змијања или Бања Луке према језику Петра Кочића” – каже Белић. И тако га треба схватити.

Међутим, путеви развитка различитих стилова београдских писаца и уопште грађанског становништва сагласни су са основним принципима Вуковог књижевног језика. А његова основица није само београдско подручје, већ и Шумадија, западна Србија и Војводина – рекли бисмо, и Вукова постојбина и постојбина његових противника. Све је као код Вука, па ипак је све друкчије. Али то “друкчије” не иде на штету љепоте и правилности нашег општег књижевног језика, него се креће ка новим висинама и љепотама, које су се већ у заметку криле у Вукову књижевном језику.

Потпуно је природно што књижевници који су се родили у Београду, па и они који ту проведу одређено вријеме, добијају неко заједничко стилско обиљежје различито од других културних центара – јер Београд је релативно брзо, како смо већ рекли, мирио све разлике и стварао могућности за развој београдског језика препознатљивог по слободи стварања. Међутим, то још није “београдски стил”. Каква је, на примјер, разлика, пита се Белић, између стила Јована Скерлића или Слободана Јовановића! “У првога велики ритам који је одговарао стихиској природи Скерлићевој, са искреним, проживљеним реторством које давно избледелим сликама даје нову живост и истинитост, а у другога – простота и непосредност, које наговештавају

мислиоца који је много читао и изграђивао себе, – али који још увек тражи да оживи свој стил позајмицама из свакидашњег језика, многобројним инверзијама, елипсама и сличним стилским средствима”. Код Ракића кључају страсти које пјесник ипак успијева да смјести у сажету реченицу. Војислав Илић има свој стил којему су многи слѣдовали, али је његов стил друкчији него Ракићев, иако су обојица Београђани и пишу одличним београдским језиком. Тако је Љубомир Недић имао друкчији стил неголи Светислав Вуловић и цијело његово покољење. Идући тим путем код сваког би се београдског књижевника пажљивом анализом могле утврдити извјесне особине стила различите од стила других београдских писаца. Поборници постојања посебног “београдског стила”, препознају, што смо прочитали у Данасу, да је “Симо Матавуљ у Београдским причама концизнији него иначе, уједначенији, бржи. Момо Капор у Магији Београда сликовито помиње “мазни, мелодични акценат. Та “мазност” има своје лингвистичко објашњење: висок тон слога после узлазног акцента”.

Ако постоји “београдски стил” од кога он потиче – пита се Белић: да ли од Љубомира Ненадовића, Лазе Лазаревића, Војислава Илића или неког другог? Да ли су се они толико разликовали својим језиком од Бранка Радичевића или Змаја? Нема “београдског стила” јединственог Белићев је коначни став, он може бити само апстракција различитих београдских стилова произашао из слободе језичког стварања писаца и грађанског становништва, која уосталом припада сваком живом народном језику.

Заговорницима постојања “београдског стила” добро су дошле дилеме Милке Ивић, које је поставила у књизи О Вуковом и вуковском језику, а на које указује лист Данас: да ли село у 20. вијеку може бити узор говора и у граду, првенствено у Београду, “којег види као јединог легитимног творца књижевног језика у модерном добу”? Треба ли се ослободити заблуде да је “градски говор искварен и однарођен, а сеоски чист и узоран”, тражећи од новог књижевног језика, којег ће красити интелектуализованост, богастији рјечнички фонд, чија се синтакса неће учити од пастира

и орача? – алудирајући на Вукове захтјеве које је поставио књижевницима. Андрић у тој Вуковој идеји не види ништа лоше – напротив, мишљења је да би “сто година било мало најбољем списатељу да сасвим научи језик орача и пастира”.

Да закључимо Белићевим мислима – “као што је својевремено учинио Вуков покрет тако и београдски и “побеограђени” ствараоци уносе у књижевност, у књижевни језик свежину, нов живот, нове могућности, природан, неусиљен и слободан начин певања”. И језик Вука Караџића може данас послужити као један од стилова којим се са успехом служи и београдски књижевни језик, иако је одвојен од херојско-епске средине Вукова времена. Дакле, језик свих поменутих писаца, не искључујући ни Вука, основица је београдског језика. Има београдског језика, заснованог на Вуковој основици, али нема београдског стила – одговор је класика српске филологије Александра Белића.

КУЛТУРА
/
CULTURE

ПРИВИЛЕГИЈАЛНА ПОЛИТИКА ЦАРА ЛЕОПОЛДА I

Правни фундамент опстанка српског етноса
у Хабзбуршкој монархији

У предметном аспекту, од XIV столећа институција привилегија или повластица суштински није мењала свој карактер, а као правни акт и установа феудалног права, током наредних векова задржала је и доста формалних средњовековних оквира. Зачетке привилегијалне политике аустријске гране хабзбуршке династије према српској етничкој заједници насељеној на просторима Угарске, Славоније и Хрватске можемо да пронађемо још у XVI веку. У складу са средњовековним поимањем стварно-правних и облигационих односа, привилегије су били корпуси правних аката који су издавани српској (и не само српској) етничкој и конфесионалној заједници по принципу „персоналних права“ или права одређене заједнице људи, без обзира на територију или државу у којој су живели. Дакле, принципу територијалности је претпостављан принцип *lex originis*, тј. норматив (закон) заједнице, „племена“, односно народа.¹ Почети привилегијалне политике хабзбуршких владара у односу на српско становништво у најближој вези су са делатношћу угарског краља Фердинанда I (1526-1564). Наиме, наведене године краљ је издао извесне повластице српским насељени-

1 Стеван Симеонович Чокић, *Српске привилегије, Зборник Војводина II*, Историско друштво у Новом Саду, Нови Сад, 1939, стр. 57. Упореди и Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Српска академија наука, Одељење друштвених наука, ССХХV, 10, Научна књига, Београд, 1954, стр. 1-2, Славко Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690-1850)*, *Зборник Матице српске за историју*, 43, Нови Сад, 1991, стр. 9, Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини, Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, књига друга, Матица Српска, Нови Сад, 1990, стр. 18-19.

цима у Метлици, Мехову и Костелу, који су у нове крајеве дошли из долине реке Цетине.² Наравно, сходно принципу раније помињаних „персоналних права“ конфесионалних и етничких заједница, Срби као једна од њих и у ранијим деценијама стицали су права повластица од луксембуршких, хабзбуршких и јагеловских владара на угарском трону.³ Међутим, привилегије краља Фердинанда I односиле су се само на онај део српског становништва који је живео у милитарском статусу на просторима касније утемељених Вараждинског и Карловачког генералата. Наведене привилегије усвојене су на сабору аустријских сталежа у Бруку на Мури („*Brucker Libell*“) 1578. године, а њих је краљ Фердинанд II проширио и потврдио преко Угарске дворске канцеларије 1627. године. Исти владар је 5. октобра 1630. године српској етничкој и конфесионалној заједници у оба Генералата издао нарочиту уредбу, чувену *Statuta Valachorum* или према речима Бартенштајна „формалан земаљски устав“⁴, чиме је установљена и гарантована „локална самоуправа“ у градско-административним и правосудно-кривичним посло-

-
- 2 Др Јован Савковић изричито наводи да је краљ, а касније и цар Светог римског царства био „...иницијатор оснивања Војне границе...“; види: Др Јован Савковић, *Преглед постанка, развитка и развоја чења Војне границе, од XVI века до 1873. године*, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 14.
 - 3 Гаврило Витковић, *Споменици из будимских и пештанских архива, Гласник Српског научног друштва*, V/2, Београд, 1874, стр. 22-28. Поред краљевских привилегија, као засебних краљевских чланака издаваних током XV и XVI века, од изузетне важности је да споменемо и прве српске привилегије о којима се извесни подаци могу пронаћи у бечким државним архивима. Реч је о тзв. „Ковинским привилегијама“, издатим српском становништву из Ковина (на дунавском острву Чепелу испод Пеште) од стране краља Жигмунда 1405, 1412. и 1428. године. Наведене привилегије потврђиване су од наредних мађарских владара: Владислава I Јагелонца 29. августа 1440, краља Ладислава V Посмрчета 1455. и краља Матије I Корвина 1458. године. О првим српским привилегијама, види: Јохан Кристоф Бартенштајн, *Јована Христофа Бартенштајна, Кратак извештај о стању расејаног многобројног илирског народа по царским и краљевским наследничким земљама*, Књиговезница „Доситеј Обрадовић“, Београд, 1995, стр. 68-101. Упореди и Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 4-5.
 - 4 Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 5.

вима датих заједница. Административну власт у наведеним „самоуправама“ обаваљали су кнезови и велике судије који су били бирани од стране локалног становништва тих заједница. Поменуте „*статуте*“ потврђивали су и наредни владари: Фердинанд III 22. августа 1642. године, Леополд I 21. фебруара 1659. године и Карло III (цар Светог римског царства немачке народности Карло VI) 16. априла 1717. године.⁵

Правни „регуламенти“ на основу којих су предводитељи српског покрета у борби за територијалном и политичком аутономијом на просторима Угарског краљевства (нарочито његових јужних крајева) и заснивали своје легитимне захтеве за наведеним тежњама, настали су, а потом потврђивани, „ојачавани“ или „слабљени“, управо у време владавина горе поменутих хабзбуршких владара. Међутим, стварни почеси „привилегијалне политике“ хабзбуршких владара у односу на српско становништво насељено на просторима јужних и југоисточних „обода“ Угарског краљевства у вези су са личношћу и владавином цара и краља *Леополда I Хабзбуршког* (угарског краља у периоду 1655-1705, а од 1658. и цара *Светог Римског царства*). Такође, настанак и постојање војних граница у областима Посавља, Подунавља, Поморишја и Потисја, посредно „стоји“ у вези са делокругом привилегијалне политике наведеног владара током и у периоду после Велике сеобе Срба на прагу последње деценије XVII века. Дуготрајни Бечки рат, након сјајних победа царских и хришћанских савезничких армија над Турском на балканском тлу, под крај девете деценије XVII века ушао је у својеврсну фазу коју је карактерисала изразита међусобна

5 Препис документа према оригиналу, препис Гаврила Витковића: *Привилегије српске, Statuta Valachorum*, препис привилегија Срба у Вараждинском генералату, Регенсбург, Матица српска, Рукописно одељење, М.4.002, 1630, стр. 1-19, (необјављена архивска грађа). О привилегијама и тзв. „Влашким статутима“ Срба-крајишника, који су се још од половине XV века населили на простору између река Саве и Драве, види расправу: *О привилегиахъ Влаховъ въ Славони, Хорватској и проч.* Гласник СУД, В, 1874, стр. 12-22. Ауторство над текстом расправе Гаврило Витковић је приписао Лукијану Мушичком. Упореди и Димитрије Руварац, *Српски Сион*, 1907, стр. 438, Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 5.

изједначеност снага супротстављених (ратујућих) сила. У току рата на недвосмислен начин своје запажено учешће на страни Свете алијансе узео је и српски етнос под вођством Српске Православне Цркве и патријарха Арсенија III Чарнојевића. Након пораза који су хришћанским снагама нанеле турске трупе великог везира Мустафе Ђуприлића у бици код Качаника 2. јануара 1690. године почело је стихијско, али на моменте и врло нагло повлачење царских трупа са простора средишњих делова Балкана (од Скопља) према северу. Упоредо са царским трупама у великим масама повлачило се и српско становништво, напуштајући своја вековна станишта пред неизвесном будућношћу. Услед сасвим извесне турске освете и крвавих репресалија због учешћа у збацивању отоманске управе током рата, које би могле да уследе и које су уследиле након повлачења царских трупа, међу бројним устаницима и српским хришћанским становништвом завладала је паника и страх.⁶ Претпоставља

6 Александар Стојачковић, *Черте живота народа србскогъ у унгарскимъ областима, одъ времена, кадъ су Мађари у ове дошли, па до славногъ доба воскресенія Войводовине Сербіе, или одъ године 895-1848, СЪ Додаткомъ, садржавајућимъ и себи за права овостранскогъ Народа Србскогъ најважнія писма и повластице најновиегъ времена, Списао и издао Александеръ Стоячковићъ*, Писмени Ерменскогъ Монастыра, Беч, 1849, стр. 46-52, Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1982, стр. 452-453, 455, Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, књига шеста, Државна штампарија, Београд, 1875, стр. 108. У време незауостављивог наступања царских трупа према земљама јужно од Саве и Дунава, претпоставља се да је у редовима устаника било чак двадесет хиљада људи. Ускоро, цар Леополд био је принуђен да значајан део царске војске пребаци на запад, јер је у међувремену нападом краља Луја XIV отпочео француско-аустријски рат. План царских војних власти био је да у сарадњи са духовним и световним устаничким старешинама онемогуће реорганизацију турских армија и да успостављањем привремене војне управе прекину физичку везу Херцеговине и Босне од осталих делова Турске. У наведене сврхе устаничке снаге су биле организоване у регименте по немачком узору. Међутим, сви ти планови су се изјаловили након смрти генерала Пиколоминија и пораза царских трупа код Качаника. Као што је поменуто, отпочело је повлачење царских трупа и са њима хиљада српских хришћанских по-

родица на челу са јерархијом Српске Православне Цркве. Трагичне догађаје из повеснице Сеобе дубоко повезане са приликама које су владале међу српским становништвом које није хтело или није успело да напусти своје домове описао је један летописац речима: „**Ох, ох, уви мње! Страх и беда тогдa беше-матер од чедах раздвајаху, и от оца сина. Младе робљаху, а старе секаху и дављаху. Тада на се чловеци смрт призиваху, а не живот от проклете Турака и Татара. Уви мње љуте туге**“. Обичан пук остао је готово без сваког вида заштите. Мушки чланови породица били су одраније мобилисани у царску војску и распоређени на различитим ратиштима од Балкана, па чак до Западне Европе. Њихове породице почеле су да напуштају своје вековне домове (у Старој Србији) и са вреднијим стварима „... у бошчама кренули су у бекство, како је ко могао, на колима, коњима, а највише пешице“. Док је „река људи“ неумитно „пловила“ према северу, вести о турским зверствима над хришћанским становништвом које је остало у својим домовима бивале су из дана у дан све стравичније. Најсиромашнији слојеви српског становништва који нису били у прилици да избегну страхоте терора и крену према рекама Сави и Дунаву, свој живот су спасавали склањајући се у неприступачније крајеве подручја у којима су живели (мочваре, шуме, планине), свакако чекајући заустављање репресалија или бар њихово смиривање. Угледни појединци и њихове породице или условно речено „првачки слој“ становништва (свештеници, монаси, сеоски и други кнезови, трговци, занатлије, уопште имућнији људи), као и фамилије чији су мушки чланови ратовали у царској војсци, нису смели останком да ризикују личну и егзистенцију својих ближњих те су се у великим групама одлучили на сеобу. Сама црквена јерархија на челу са патријархом повлачила се с једним одредом царске војске и устаника који су избегли из Призрена. У броју од око четрдесет хиљада људи, избегло становништво, предвођено црквеним великодостојницима и патријархом Арсенијем III Чарнојевићем у првој половини јуна 1690. године окупило се око Београда и у самом граду. Вести о тешкој несрећи која је задесила њихове сународнике проширила се међу српским становништвом у Угарској и целој Хабзбуршкој монархији. На поменуте трагичне информације, Срби из Коморана упутили су у Београд свог изасланика Николу пл. Сомборлију, нудећи своју помоћ. С друге стране, окупљени избегли Срби око Београда с правом су очекивали од аустријских царских војних и цивилних власти одређени степен личне и колективне заштите, као и обезбеђивање права на основне верске и етничке слободе. Наведене и сличне потребе и права, српском етничком корпусу (као и другим балканским хришћанима) у свом чувеном Позивном манифесту од 6. априла 1690. године, гарантовао је сам цар и краљ Леополд I. На основу овог правног акта, али пре свега услед општих потреба Колективитета и страховито тешког стања у коме се нашло

избегло становништво, патријарх Арсеније III Чарнојевић заказао је за 18. јун 1690. године Збор црквених и народних поглавара у Београду. На поменутом збору присуствовали су многи угледни појединци из свих крајева Угарске, Хрватске, Срема, Далмације, али и Севрене и Старе Србије. Своје учешће узели су капетани из Војне границе, сеоски кнезови, игумани фрушкогорских манастира Хопова, Бешенова, Крушедола, Велике Ремете, и других. Збор је усвојио закључке на основу којих је задужио и овласти епископа Исаију Ђаковића да отпутује у Беч у аудијенцију код, како су навели, „угарског и српског краља“ Леополда I и да од највишег ауторитета у држави затражи издавање повластица или привилегија српском (у првом реду) досељеном становништву. Закључци су детерминисали и предметну окосницу наведених повластица. Пре свега, очекивале су се гаранције у погледу обезбеђивања права на слободно исповедање православне вере, али и да православни свештеници буду ослобођени од феудалних обавеза у виду „давања“, односно „плаћања десетка“, потом да се православни храмови врате под јурисдикцију патријарха. Можда и најважнији захтев био је исказан у виду молбе да самим народом „управљају власти које он (народ-примедба аутора) изабере“. Међутим, приближавање грандиозне отоманске армије коју је предводио велики везир Мустафа Ђуприлић, навео је избегле Србе и њихове духовне и световне старешине на даље одступање. Напредујући од Ниша према Београду, Мустафа Ђуприлић претио је да ће „исећи све христјане“. Заосталим царским јединицама дао је пролаз и прилику да одступе према северу уз услов да му исти предају све ребелијанте, односно побуњене Србе. Том приликом било је заробљено и на најсвирепији начин уморено четири хиљаде људи. У до тада највећој паници и страху, хиљаде српских избеглица почели су да напуштају околину Београда и да се уз помоћ царске војске пребацују преко реке Саве у Срем. Последња група избеглица превезена је уз помоћ шајки у Сланкамен и Петроварадин 6. октобра 1690. године и то само два дана пре него што је Београд поново пао у османске руке. Међутим, ту није био крај ове епске голготе која је задесила унесређени српски род. Након освајања Београда, нови велики офанзивни замах отоманске војске био је усмерен на угарске земље које су се простирале северно од река Саве и Дунава и западно од Тисе, дакле из правца Смедеревског санџака и Баната. Царка војска је евакуисала своје трупе из Срема у Бачку, а одатле чак у Горњу Угарску. Заједно с њима повлачиле су се и исцрпљене српске избеглице. Упоредо с избеглицама из Старе Србије, на прогнанички пут упутиле су се и монашке братије фрушкогорских манастира Крушедола, Хопова, Шишатовца, и других. Стварале су се нове избегличке групације од становника турског Баната. Велики део избеглог становништва остао је у Бачкој, а остали је путовао дуж леве и десне обале Дунава према северу. Једна група прогнаног станов-

се да је током Велике сеобе у Угарску прешло између шездесет и седамдесет хиљада људи.⁷ У току тих пресудних ратних

ништва прешла је код Осијека реку Драву и упутила се у Барању да би потом продужила према северу у околину града Будима, а одатле још северније према Острогону и Егеру. Патријарх се првобитно настанио у Сентандреји (на мађарском језику-*Szentendre* или на немачком језику-*SanktAndrä*), а касније у Коморану заједно с бројним монаштвом. Српски калуђери, брижљиво водећи рачуна о православном реликвијама, са собом у Угарску су пренели и вредне црквене књиге, средњовековне рукописе, мошти светитеља и друга духовна и материјална богатства, на тај начин спречавајући њихово уништење и неумитни заборав од стране српског етничког колективитета (без којих не би било ни његовог идентитета). Потпуно је сигурно да би без опстанка наведених духовних и материјалних, изнад свега црквених богатстава и вредности, поменути заборав Колективитета веома брзо уследио. Ускоро су подигнути и први црквени храмови од блага и набоја. Постоје бројна сведочанства о овом „библијском страдању“ Срба на крају XVII века. Аутор је сматрао да је за потпуно разумевање дате тематике рада било потребно изложити један краћи преглед „историјске позадине“ формирања Потиске и Поморишке војне границе, односно у предметно-хронолошком методолошком оквиру читалачкој публици приказати ток историјских стања и процеса на балканском и панонском простору у последњим годинама XVII и почетком XVIII века. О ближим подацима који су у вези са Великом сеобом Срба, види: Милан Петровић, *Сеобе српског народа од краја XIV до краја XVIII века и њихова историјска улога*, Београд, Нови Сад, 1996, стр. 9, Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703*, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 282-298. Упореди и Др Душан Попов, *Сеобе Срба, Енциклопедија Новог Сада*, књига 24, РОД-СЕР, Новосадски клуб, Д. о. о. „Дневник“, Нови Сад, 2004, стр. 310-315.

- 7 Александар Стојачковић, *Черте живота народа србскогъ у унгарскимъ областима, одъ времена, кадъ су Мађари у ове дошли, па до славногъ доба воскресенія Войводовине Сербіе, или одъ године 895-1848, СЪ Додаткомъ, садржавајућимъ и себи за права овостранскогъ Народа Србскогъ најважнія писма и повластице најновијегъ времена, Списао и издао Александеръ Стоячковићъ*, Писмены Ёрменскогъ Монастыра, Беч, 1849, стр. 46. Већ смо раније напоменули да је од средњег века на просторима Јужне Угарске било присутно српско словенско становништво. Од времена када су области Јужне Угарске ослобођене од отоманске управе, муслиманско становништво је напустило ове крајеве, а српско је остало. Као што смо раније навели, на страним картама, области данашње Војводине обележаване су као Rascia, односно Србија, што је можда и најбољи

месеци 1690. године, када је хабзбуршка војна политика у земљама јужно од Саве и Дунава доживела значајне потресе, код цара и краља Леополда или боље рећи у бечким дворским круговима, искристалисао се један посебан приступ решавању питања положаја српског етноса у датим ратним, али и поратним околностима, разуме се под жезлом хабзбуршке династије и круне светог Стефана.⁸

Поменути „посебан приступ“, заправо се састојао у већ опробаним методама успостављања одбрамбеног система заштите граница земаља у којима су Хабзбурзи владали или имали доминантан политички утицај. Припадници српског етноса су се у више прилика, а посебно током Бечког рата исказали као изузетно пожртвовани и хабзбуршком двору одани ратници. У намери да на својеврстан начин награде српски живаљ за његове заслуге у поменутом рату, али пре свега и да у стратешко-војном и одбрамбеном смислу употребе све демографско-популационе потенцијале које је присуство досељеног српског становништва на просторима Угарске поседовало, царске и дворске власти Леополда I сматрале су да је за имплементирање ратних резултата своје политике на Балкану и у подунавском басену веома нужно, а можда и егзистенцијално неопходно да на одређени правни начин регулишу положај поменутог етноса на просторима

доказ континуираног присуства српског етничког колективитета на наведеним просторима у датом временском интервалу. Свакако, Срби су ове области сматрале и називали „српском земљом“. Након завршетка Прве и Друге сеобе (1690. и 1739. године), удео српског етничког елемента у укупном броју становника Угарске, посебно на просторима Јужне Угарске (*Délvidék*), експоненцијално је увећан. Уколико узмемо у обзир податак да је на територији Србије у време аустријске управе (1718-1739) живело око седамдесет хиљада људи онда нам и размере великог егзодуса из 1690. године постају разумљивије. Упореди и Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703*, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 295-298.

8 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703*, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 290-291, 299-302. Упореди и Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 1-3, Др Јован Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово доба*, Српска краљевска академија, Београд, 1911, стр. 448.

Мађарског краљевства. У датом смислу потребно је и посматрати издавање „специјалних“ привилегија или повластица за српски етнички колективитет (али и заједнице других етничких група балканског хришћанског становништва) од стране цара и краља Леополда I Хабзбуршког.⁹ Поред привилегијалних правних аката ранијих хабзбуршких владара, као основа привилегијалне политике Леополда I сматра се чувени *Позивни манифест* или *Literae invitatoriae* од 6. априла 1690. године упућен свим балканским хришћанима и земљама у којима живе.¹⁰ У Манифесту, хабзбуршки владар позвао је све хришћанске становнике балканских земаља да подигну устанак против османске власти, као и да недвосмислено приступе на страну царских трупа, односно под њихову врховну команду, при том „...не напуштајући своја огњишта и њиве...“¹¹. Заузврат, цар Леополд пружио је чврсте гаранције у смислу заштите личне и имовинске безбедности свих учесника побуне против отоманске управе, али и њихових породица. Истовремено, Инвитуторијом била су загарантована сва религијска права хришћанском становништву, односно обећана је слобода вероисповести. Уз одређене додатне повластице, гаранције су пружене и у питању права на избор војводе.¹² Благонаклоност владара

9 Својеврсни показатељ поменутог правног регулисања положаја српског становништва у околностима „колосалног клинча“ у коме су се налазили хабзбуршки и османлијски интереси на прагу последње декаде XVII столећа проналазимо у Леополдовој потврди привилегија Фердинанда III публикованих 24. јуна 1655. године, које су биле намењене Србима на Чепељском и Ковинском острву. Наиме, право на повластице из наведене привилегије цар Леополд I је 14. априла 1690. године проширио и на српско становништво Коморана и Ђура, види: Препис документа према оригиналу: *Привилегије српске, Пренос повластица српских на Србе у Коморану и Ђуру*, Беч, Матица српска, Рукописно одељење, М.4.009, 1690, стр. 1-4, (необјављена архивска грађа). Упореди и Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 1-2.

10 Мита Костић, *О постанку и значењу тзв. „Инвитуторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690, Историјски часопис САН, Српска академија наука, Београд, 1951, стр. 144-156.*

11 Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 2.

12 Оригинал Инвитуторије није сачуван, већ само њен концепт који се данас чува у бечком Државном архиву. Оригинал ове привилегије

у пружању уступака балканским етничким заједницама огледа се и у јемствима у вези са изузимањем поменутог становништва од свих врста феудалних обавеза и терета, осим у области „регалних права“ угарских краљева који су били фундаментални сегмент позитивноправног система „предмохачке Мађарске“. Такође, владар је обећао да ће наведено становништво давати само нужне прилоге у виду пореза и то, једино у случају крајње и непосредне опасности по опстанак државе. У вези са Инвитуторијом стоји и писмо цара Леополда упућено патријарху Арсенију III Чарнојевићу истог дана, односно 6. априла 1690. године.¹³

изгубљен је још 1732. године у време администраторског управљања над пословима Митрополије од стране темишварског епископа Николе Димитријевића, види: Димитрије Руварац, *Српски Сион*, Нови Сад, 1907, стр. 438.

- 13 „Leopoldus, Divina favente Clementia Electus Romanorum Imperator, semper Augustus etc. etc. Honorabilis, Devote, Dilecte; Pluribus Nobis relatam est, quantopere Vobis cordi sit rei Christianae incolumitas, et incrementum, cujus egregia Vos prae buisse specimina fidei defuncto Generali Piccolomini ibi locorum agenti opera navata non sine satisfactione intelligimus; id ipsum Nobis deinceps a singulari fide, ac studio Vestro, praesertim vero in Deum cultu promittentes, dum non dubitamus Vos, pro ea, qua apud Populos illarum Partium, et inprimis Albanenses, et Rascianos polletis autoritate, strenue collaboraturos, ut oblata a Deo tam oportuna occasione jugum Turcicum, sub quo hactenus deplorandum in modum gemuerunt, excutiant, et armis Nostris sociati barbarum Ottomanorum Tyrannidem deprimere modis omnibus extinguereque juvent. Opus certe Deo gratissimum praestituri, Nostra etiam Gratia Caesarea Regiaque omnino dignum: Quam uti Vobis Clementissime offerimus ita vivis documentis comprobare in se ferentibus occasionibus non omittemus. Datum in Civitate Nostra Vienna, die Sexta mensis Aprilis, Anno Millesimo sexcentesimo nonagesimo. Regnorum Nostrorum, Romani, trigesimo secundo, Hungarici, trigesimo quinto Bohemici vero Anno trigesimo quarto. Leopoldus (L. S.) T. A. Henr. Comes de Stratman. Ad Mandatum Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis proprium. Steph. And. de Werdenburg.“, стоји у писму цара Леополда I. Оригинално писмо упућено патријарху Арсенију похрањено је у Архиву Српске академије наука и уметности у Карловцима. Писан је на хартији прилепљеној на платну. Документ са оригиналним потписима цара и краља Леополда I има димензије 32,5x21 cm, а сама хартија је савијена у облику писма, види: Препис документа према оригиналу, *Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије*, препис, Матица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690,

У строго формално-правном погледу, прву привилегију Леополда I датујемо од 21. августа 1690. године. Наведена привилегија српској етничкој заједници издата је након преговора са епископом Исаијом Ђаковићем и представља први формални нормативни акт који регулише положај српског етничког корпуса (који се у моменту издавања Привилегије налазио у покрету испред продора османских војних снага према рекама Сави и Дунаву) и као такав сматра се за основу свеукупне српске црквено-народне аутономије у Хабзбуршкој монархији.¹⁴ Пажљивим читањем текста

стр. 4, (необјављена архивска грађа), Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 2, 4, 19. Упореди и Славко Гавриловић, *Исаија Ђаковић, архимандрит зрешетски, епископ јенопољски и митрополит крушедолски, Зборник Матице српске за историју*, 74, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 9.

- 14 У тексту Привилегије од 21. августа 1690. године загарантоване су одређене колективне повластице српске заједнице, а у истом пише: „...cujus Nobis perquam acceptae contestationis et exhibitionis vestrae intuitu, vos universos et singulos in tutelam Nostram Caesareo-Regiam Clementissime non tam suscipimus, quam ad egregium propositum animis vestris figendum, et filiis inculcandum perpetuo, omnibusque in occurrentiis realibus Documentis magis magisque confirmandum. Arma proinde contra infensissimum Christiani nominis hostem, et persecutorem vestrum sub auspiciis Nostris, Nostrorumque Belli-Dacum directione sumenda, propulsandasque injurias, calamitates ac miserias vobis iniquissime crudelissimeque hactenus illatas, Paterne hortamur; vicissim, ut lenitatem, ac dulcedinem Imperii, Dominatusque Nostri in ipso limine sentiatis, petitionibus vestris pietate Nobis connaturali annuentes, Benignissime decrevimus, ut juxta Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum cosuetudinem, ac normam veteris Calendarii libere conservemini, et prout hactenus, ita deinceps a nullis Ecclesiasticis vel Saecularibus Statibus ulla afficiamini molestia; Liceatque vobis inter vos, ex propria Facultate, ex Natione et Lingua Rasciana constituere Archiepiscopum, quem Status Ecclesiasticus et Saecularis inter se eligit; Isque Archiepiscopus vester liberam habeat Facultatem disponendi cum omnibus Orientalis Graeci ritus Ecclesiis, Episcopos consecrandi, Sacerdotes in monasteriis disponendi, Templi, ubi opus fuerit, propria Facultate extruendi, in Civitatibus, et Villis Rascianos Sacerdotes subordinandi: Verbo, sicut hactenus, Graeci Ritus Ecclesiis, et ejusdem Professionis Communitati praesse valeat, et propria Autoritate Ecclesiastica, vigore Privilegiourum, a Praedecessoribus Nostris, Divis quondam Hungariae Regibus, vobis concessorum, in tota Graecia, Rascia, Bulgaria, Dalmatia, Bosnia, Jenopolia et Herczegovina, nec non in

Hungaria et Croatia, ubi de facto existunt, et quatenus, ac quamdiu Nobis universi, et singuli Fideles, et devoti erunt, Facultate disponendi gaudeat; Statibus porro Ecclesiasticis, velut Archi-Episcopo, Episcopis, Monachis, omnisque generis Sacerdotibus Ritus Graeci in Monasteriis, et Templis maneat propria Facultas disponendi, ita, ut nemo in praedictis Monasteriis, Templis, et Residentiis vestris violentiam exercere valeat, verum in Decimis, Contributionibus, et Quartiriis antiqua immunitate gaudeant: Nec super Ecclesiastico ullus (у штампаном облику писао је *ullius*, а потом је наведена реч била руком прецртана-примедба ауто-ра) Saecularium, praeter Nos, potestatem habeat arrestandi, vel incaptivandi aliquem, sed Archi-Episcopus tales a se dependentes Ecclesiasticos, poenam aliquam incurrentes, Jure Ecclesiastico, seu Canonico punire queat. Conferimus etiam et confirmamus Graeci Ritus Tempia, Monasteria, et ad haec spectantia, prouti etiam Archi-Episcopum, et Episcopos concernentia Bona, qualiacunque illa sint, juxta collationem Praedecessorum Nostrorum possidenda, quae autem Tempia Christiani nominis hostis Turca vobis ademit, ea quoque recuperata manibus vestris resignari demandabimus, Archi-Episcopo denique, vel Episcopis vestris, necessitate sic exigente, Monasteria et Ecclesias in Civitatibus, aut Pagis visitantibus, vel etiam Parochos, et Communitatem instruentibus a nemine tum Ecclesiastico, tum Saeculari molestiam inferri patiemur...“.

Оригинал Привилегије похрањен је и сачуван у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, а њен концепт налази се у бечком Државном архиву. Поменути оригинал писан на пергаменту, дугачак је 67, а широк 88 cm, а с леве стране, испод текста, налази се аутентичан потпис цара Леополда I. На доњој страни, на свиленом гајтану црно-жуте боје, причвршћен је царски печат у позлаћеној сребрној кутији с урезаним мотивом двоглавог орла, хералдичког симбола хабзбуршке династије. На пресавијеном пергаменту с леве стране, записана је потврда да је та привилегија свечано проглашена 13. јануара 1691. године у Коморану („Anno 1691 die 13 mensis Januarii in Grali Cotus Comaromiensis Congregatione in oppido eiusdem nominis celebrata praesens benignum Suae Majestatis Stmae Diploma Regium publicatum perlectum et exhibitum, debitoque Fidelitatis cultu acceptatum, nemini votum contradicente. Per Juratum eiusdem Comitatus Notarium Alexandrum [нечитко презиме]“), види: Препис документа према оригиналу, *Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије*, препис, Магица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690, стр. 8-10, (необјављена архивска грађа), Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 2-3, 24-25. Упореди и Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пеиштанског архива*, књига шеста, Београд, 1875, стр. 108, Ј. Р., *Три писма српског патријарха Арсенија III Чарнојевића, приопћио Аврам Ђукић, Летопис Матице српске*, књига 219, свеска III, Матица српска, Нови Сад, 1903, стр. 30-38, Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најста-*

Привилегије од 21. августа 1690. године и упоредном анализом Инвитуторије, издате само неколико месеци пре „августовских привилегијалних гаранција“, уочљиво је одсуство неких одредаба из Позивног манифеста у односу на текст „августовске привилегије“. Дата констатација се нарочито односи на одредбу из Позивног манифеста којом се „балканским хришћанима, а посебно Арбанасима“, гарантује право на избор војводе, односно на извесни степен детерминисања световне самоуправне структуре уређене у складу са принципима организовања „слојевитих друштава“ са полуплеменским карактеристикама. Разуме се, било је предвиђено да сви облици световне и духовне аутономије српске пучке заједнице буду под „доминантним“ надзором аустријских војних и цивилних власти. Потребно је да нагласимо да је у периоду од априла до августа 1690. године дошло до значајних промена у политичко-стратешкој ситуацији која је била у блиској релацији са аустро-турским ратним сукобом. У условима напредовања турских снага и повлачења царских трупа са географског подручја Балкана (а заједно са њима и десетина хиљада припадника српске популације), засигурно је у војно-политичким круговима блиским Бечком двору закључено (можда и погрешно) да даљи ангажман Срба, као помоћних трупа у рату и није од пресудне важности за наставак војних операција и у вези са њима политичке будућности хабзбуршких интереса у ослобођеним и новоосвојеним земљама Угарске и Балканског полуострва. Свакако, вредности ангажовања српских ратника у царским трупама нису анулиране, али политички значај подршке српског живља хабзбуршким династичким и државним интересима је у датим околностима и те како изгубио на снази. Са друге стране, политика Бечког двора, посебно у време владавине Леополда I, у односу на питање опстанка турске управе над балканским и подунавским земљама (укључујући и Угарску), била је врло комплексна и на моменте у великој мери неодређена.¹⁵ Из наведених разлога, можемо да закључимо да у

ријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 299-300, нап. 1, стр. 494.

15 Потребно је да уземемо у обзир и став Леополда I према питању об-

условима промене ратних околности, чињенице да се највећи део српког пука који се одазвао на позиве из априлске Инвитаорије сада налазио на територији Угарског краљевства, дакле под непосредном влашћу „узвишене царске милости“, гаранција о праву српског становништва на световне органе сопствене „народне власти“, које би биле репрезентоване у личности војводе (раније деспота, током политичких акција грофа Ђорђа Бранковића), постала је сасвим излишна. Политички тренутак за поменута могућа решења питања положаја српске етничке заједнице неумитно је прошао. Бечки двор био је спреман да по питању повластица за досељено српско становништво обезбеди само она права која се тичу организовања духовно-црквеног живота једне православне верске заједнице, а никако да у иста буду укључени,

нове суверенитета угарске државе на њеној целокупној „предмохачкој“ територији у периоду пре Бечког рата, дакле пре 1683. године. У више наврата, посебно у рату 1663-1664, који је завршен Вашварским миром, угарским сталежима постало је јасно да династичкој политици Леополда I нарочити приоритет не представља протеривање османске власти из Средње и Југоисточне Европе те да је фокус њених интереса усмерен према очувању наслеђених и стечених позиција Хабзбуршке монархије у Светом римском царству немачке народности и даљем ширењу истих у западноевропским и италијанским земљама. Према схватањима бечких војних и политичких кругова, у геостратешком погледу, угарске земље биле су само нужна предстража одбране хабзбуршких наследних поседа и уопште хришћанске Европе, као и неопходан полигон у офанзивним акцијама сузбијања непрестане турске опасности. Наведени политички интереси хабзбуршке династије били су један од разлога због којих је дошло до избијања чувене Вешелењијеве завере и покретања дуготрајног куручког покрета мађарских сталежа против бечких дворских власти. До истинске промене односа хабзбуршких власти према одабиру правца ширења свог династичког утицаја дошло је после релативно неуспешног Рата за шпанско наслеђе (1701-1714), када су прихваћени ставови најзначајнијег царског војсковође и хероја Битке код Сенте принца Еугена Савојског, према којима правци ширења династичког утицаја и тежишта њене власти морају да буду усмерени према подунавским областима и Балканском полуострву, дакле према османлијским поседима, види: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Клио, Београд, 2002, стр. 333-334.

са ширег аспекта посматрани, елементи државности.¹⁶

Права српске етничке заједнице и њене црквене јерархије, гарантована овим првим привилегијама, од почетка примене истих, у свакодневном животу наилазиле су на оштру осуду и отпор код угарске сталешке управе и јерархије Римокатоличке цркве. Жупанијским сталешким круговима угарске племићке политичке и друштвене елите посебно су сметале одредбе према којима је највећи део заједнице српске етничке провенијенције уживао статус слободног становништва, изузетог од феудалних кметовских обавеза према племству и жупанијама и то без обзира на области у којима су живели. У намери да спречи покушаје мађарске световне политичке и духовне римокатоличке елите у њиховим настојањима усмереним према поништавању или макар ограничавању стечених привилегија намењених српској заједници, Двор је 11. децембра 1690. године преко Угарске дворске канцеларије издао *Протекциону диплому*, а већ наредне године и следећу *привилегију од 20. августа*, којом се власт српског патријарха поред црквених питања проширила и на сфере световног живота етноса.¹⁷ Неколико

16 Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 2-4. На основу чињеница, доказано је да се речи из Позивног манифеста „...*Servata... eligendique Vaivodae liberatae...*“ односе на избор племенских војвода, пошто су Срби и Арбанаси тада живели у племенском устројству са војводама на челу. После сеобе Срба у Угарску 1690. године, Леополд I одустао је од давања наведене повластице. Тек са потврдом поменуте Леополдове Инвитаорије од стране Јосифа I од 7. августа 1706. године, Карла VI (III) 10. априла 1715. године, а потом и Марије Терезије 1743. године, српској заједници у Угарској озакоњено је право на избор војводе, само што се ту сада није мислило на племенског војводу, јер Срби у Угарској нису више живели у племенском устројству, већ на један инокосни управни орган, пре свега војног карактера.

17 Јован Радонић и Мита Костић, *нав. дело*, стр. 2. На основу захтева етноса које су цару Леополду I изнели епископ Исаија Ђаковић и Адам Фелдвари, угледник из Коморана, Двор је публиковао привилегију 11. децембра 1690. године, а иста је у српској историографији остала упамћена под називом „Протекциона“ или „Протекционална диплома“. Дипломом су обновљене и знатно проширене повластице које су Срби добили на основу Привилегије од 21. августа исте године. Акт је прописао заштиту за све Србе, њихова духовна и материјална добра и поседе. Такође, повластице су подразумевале осло-

месеци пре објављивања поменуте привилегије, тачније 20. марта 1691. године у Будиму је одржан збор српских угледника и првака у Хабзбуршкој монархији. Непосредни повод сазивања збора састојао се у намери српске духовне и политичке елите да своје раније захтеве о избору инокосних народних војно-управних органа власти још једном потврде и на свеобухватан начин и у интергралном тексту поднесу царским властима на одобрење. Збор је сазван у присуству патријарха Чарнојевића и епископа Исаије Ђаковића, непосредно након епископовог повратка из дипломатске мисије у Бечу, где је успео да издејствује потврдну деспотске титуле и породично-династијског наслеђа за тада утамниченог грофа Ђорђа Бранковића. Окупљени представници српске, првенствено духовне и политичке елите, изразили су намеру да досељени Срби ступе у „војнички статус“, тј. у оквиру хабзбуршке царске војске, али пре свега захтевали су да „потомак српских деспота“ гроф Ђорђе Бранковић буде ослобођен из

бађање Срба од обавеза плаћања свих пореза и намета, а истовремено угарским властима српско свештенство и обичан пук препоручени су као „царевиштићеници“. Оригинални документ Привилегије од 20. августа 1691. године написан је на пергаменту ширине 73 cm, а висине 50 cm, а са леве стране испод текста налази се потпис цара и краља Леополда I. У доњем делу пергамента материјал је преса-вијен са свиленим гајтаном у својству повезног сегмента документа. Свилени двоглан „држи царски печат у позлаћеној сребрној кутији са урезаним двоглавим орлом на поклопцу“. На левој страни преса-вијеног пергамента стоји запис: „Publicatae sunt Suae Majestatis Sacratissimae Literae Privilegiales et Donationales et solenniter praesentatae in Generali Congregatione Comitatus in anteriori Civitate Strigoniensi. Die 17 Martii anni millesimi sexcentissimi nonagesimi 2-di celebrata, per Georgium Sinka, Subrogati Antelati Comitatus Notar“ из којег јасно видимо да је наведена привилегија свечано проглашена на заседању жупанијске скупштине у Острогону 17. марта 1692. године. О различитим аспектима у вези са објављивањем и садржајем саме привилегије, види: Препис документа према оригиналу, *Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије*, препис, Матица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690, стр. 10-26, (необјављена архивска грађа), Др Јован Радонић, *нав. дело*, стр. 448 и 460. Упореди и Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморшке границе, 1703*, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 301-302, 310-311, нап. 1, стр. 494, нап. 1, 502.

тамнице како би био у прилици да неометано буде постављен на положај предводника етноса и то на темељу „леgitимних права“. Поред поменутих, окупљени народни представници даље су истакли молбе да у одсуству заточеног грофа Ђорђа Бранковића, истог до његовог ослобођења замењује друга личност, слободно изабрана од стране етноса, а чији би избор био потврђен највишом царском милошћу. Даље, донесене су одлуке и о изгледу српских барјака, о подели логистичких добара у најширем смислу речи, а посебно оружја и муниције, као и о деоби плена заробљеног од непријатеља, и друго. Један од најзнаменитијих захтева истакнут на овом старешинском збору састојао се у предлогу да након протеривања Османлија из Србије и повратка српског живља у отаџбину, хабзбуршке власти над домицилним етносом успоставе народне органе управе, односно да Хабзбуршка монархија освојене територије преда у власт самим Србима. У датом предлогу јасно уочавамо „визију контура“ устројства друштвене структуре српског етничког колективитета на просторима који би након завршетка рата ушли под окриље хабзбуршког жезла.¹⁸ Српски захтеви (осим захтева

18 Захтеви окупљених српских духовних и условно речено световних старешина на Збору од 20. марта 1691. године забележени су и у *Protocollum Registratur* Ратног архива Аустријског државног архива са датумом од 2. априла 1691. године: „Priuilegium vnd Beschaidt, welcher der ratzischen Miliz gegen deme, dass sie wider die Türken streitten sollen, ertheilt worden 1. wegen Entlassung Arrests ihres Despot Brankouiz; 2. Vnterdessen Substituierung eines anderen an seiner Stöll; wie der fahne zu zeichen vnd denen das Brodt vnd Munition erthailt; 4. wie es mit der vom Feindt eroberenden Beuth zu halten; 5. dass sie, wan in des Feindts Landt ihre von vorhin innengehabte Örtther recuperiert wurden, vnter irem besonderen Magistrat stehen vnd deren alten Priuilegien gaudiren solten, 6. dass vnterdessen von der hung. Cantzley der Spanschaften Raab, Comorn, Stuhlweissenburg vnd Vesprin anbefolchen werde, von ihnen wegen der Winter-Portionen nichts zu begehren...“ пише у поменутом протоколу, види: К. u. К. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsacten, *Protocollum Registratur*, 2. IV 1691. Недвосмислено можемо да уочимо да су окупљене старешине истовремено захтевале да у својеврсном „интеррегнуму до повратка у отаџбину“, хабзбуршке власти издају налог ђурској, коморанској, стонобеоградској и веспремској жупанији у вези са ослобађањем српског становништва од тзв. „зимског пореза“, односно да буду изузети од

за пуштањем на слободу грофу Ђорђа Бранковића) одобрени су царевом одлуком објављеном у форми *привилегије од 2. априла 1691. године*.¹⁹ Дакле, на основу привиле-

издржавања војних јединица у току зимског периода. Види и стр. 5. и 6, као и нап. 9 на стр 5. овог рада.

- 19 Привилегија коју је цар Леополд I објавио на захтеве Збора српских старешина датирана је у Бечу 2. априла 1691. године и иста у интегралном тексту гласи: „Universitati gentis Rascianae in regno Nostro Hungariae et signanter ad Ossekinum, Budam et Comarium existenti ... Eidem benigne significantes, Nobis puncta ab eadem commissariis Nostris caesareis et regiis Budae porrecta demisse relata esse, ex quibus inter caetera private intelleximus memoratum gentem rascianam servitiis Nostris militaribus contra communem Christiani nominis hostem se addicturam humillime petendo, ut causa arresti ductoris sui comitis Georgii Brankovich examinetur et si reus compertus fuerit, puniatur, sin minus et innocens arresto haud amplius detineatur, secundo, ut ad campum progredi et habiliores ad arma capessenda esse possint, in locum ductoris sui praenominati unum vicegerentem eligere valeant. Tertio, paratissimos se offerunt, sine stipendio arma capere et contra inimicum Turcam strenuissime pugnare, dummodo panis et munitio subministretur et si a Turcam jugo liberati fuerint atque suis libertatibus libere frui possint, tranquillitate optata, stabilita ex tunc propriis facultatibus, munitioibus et pane suo contra Turcas arma sumptuos et fidelitatem suam erga Majestatem caesaream et regiam perpetuo servandam contestaturos. Instantes pro quarto, ne alius nationis militiae sit licitum, praedam ab inimico proprio Marte partem surripere et eadem privare, quatenus ejusmodi difficultatibus sublatis penes exercitum caesareum in campum procedere et usque ad ultimae sanguinis guttae effusionem contra Turcam pugnare possint. Hisce igitur Nobis humillime relatis benigne resolvimus, ut quantum 1. Ejusmodi gentis ductorem Georgium Brankovoich illiusque detentionem attinet, Nos eundem quidem ex arresto defacto causa adhuc incognita, dimittere haud posse. Nihilominus tamen processum illius quantocyus revideri, clementer curabimus, ad cujus demissam relationem Nos benigne secundum dictamen iustitiae resolvemus, interea vero clementer annuentes, ut 2. eadem gens Rasciana ex gremio suo virum qualificatum, rei bellicae gnarum et fidelum seligere Nobisque ad ratificandum proponere possit, qui curam hujus communitatis gentis Rascianae habere eamque dirigere valeat. 3. Clementer quoque ordinavimus, ut Rascianis sub vexillis Nostris caesareis et regiis (quae ex uno latere cum sancta cruce, ex altero vero cum aquila imperiali signata propediem transmittentur) militantibus non solum panis sed etiam munitio necessaria successive de tempore in tempus subministretur et si 4. deo ita disponente in conflictu generali aut expugnatione cujusdam fortalitii vel per quasdam excursiones iisdem sub

гије издате српском етносу, цар је дозволио да Срби „између себе“ изаберу једног квалификованог, угледног човека, војничке професије на положај својеврсног заменика утамниченог грофа Ђорђа Бранковића, па да онда тај избор поднесу Бечком двору на одобрење. Почетком априла 1691. године Збор у Будиму изабрао је капетана Јована Монастерлију за свог подвојводу. Поменути избор владар је прихватио. Међутим, у околностима именована капетана Монастерлије за подвојводу, стечени утисак да је започет поступак формирања народне војне управе, локално-аутономног или државно-правног карактера, а који је опстојавао у идејним стремљењима српске духовно-политичке елите наведеног

signis Nostris caesareis et regis militantibus quaequam praeda aut spoliis obvenire contigerit, cum praefatis Rascianis talis in participatione similis praede aut spoliis observantia habebitur, qualis defacto cum germanica et hungarica militia Nostra mos usitatus fuit, neque ullo modo permittemus, ut praedam proprio Marte ab inimico aquisitionem, alii sive ex germanica vel hungarica militia illi sint, surripere aut sibi vindicare sit licitum, prouti eum in finem generalibus Nostris serio demandabimus, quatenus contravenientes absque ullo respectu et habita consideratione in exemplum aliorum severe puniant et pro majori securitate ipsorum Rascianorum hanc Nostram gratiam illis hisce concessam apud exercitum Nostrum caesareum et regium publicari faciant. 5. Adhibebimus quoque pro possibili omnem conatum, ut per victoriosa arma Nostra auxiliante deo repetitam gentem Rascianam, quo citius eo melius in territoria seu habilitationes antehac ab eadem possessas denuo introducere et inimicos ab inde repellere possimus, volumus, ut sub directione et dispositione proprii magistratus eadem gens Rasciana perseverare et antiquis privilegiis eidem a Majestate Nostra benigne concessis, ejusque consuetudinibus imperturbate frui valeat. 6. Interea autem per Cancellariam Nostram Regiam Hungaricam Aulicam comitatibus jauriensi, comaromiensi, albensi et vesprimiensi serio injunctum est, ne repetitam gentem Rascianam ad contributiones seu portiones hybernales adigant aut in commercii vel negotiationibus suis praepediant“, пише у поменутом тексту привилегије, види: *Ратни архив у Бечу, Дворски ратни савет, Протоколи и експедитна акта 1686-1752, Prot. Exr. за март 1691. fol. 32, Препис документа према оригиналу, Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије, препис, Матица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690, стр. 10-26, (необјављена архивска грађа). Упореди и Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморшке границе, 1703, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 304-305, нап. 4, стр. 497.**

времена, већ на почетку био је озбиљно компромитован. У стварности, избор Монастерлије за српског подвојводу није донео никакве посебане гаранције или напредак у смислу поштовања и реализовања одредаба дотадашњих царских привилегија издаваних српском етносу, нити је пружио јемства да ће у будућности заживети, у многим сегментима, ипак недовољно јасан концепт „народне духовне и световне самоуправе“ над српским етносом.²⁰

Фундаменти Леополдове „привилегијалне политике“ на својеврстан начин заокружени су објављивањем *привилегије од 4. марта 1495. године*. На предлог Дворског ратног савета у Бечу, цар Леополд I је преко Угарске дворске канцеларије издао патент, односно привилегију на основу које је патријарху било признато право именовања епископа. Такође, српско православно становништво („грко-источне вероисповести“), било је изузето од феудалних обавеза (десетка) према Римокатоличкој цркви, а вероисповедна права истог била су стриктно загарантована. Православном епископату гарантовано је право на несметано вршење канонских визитација. Истовремено, поменути акт владар је потврдио све раније привилегије. Неколико месеци касније, тачније 11. августа 1695. године цар је поклатио патријарху кастел Сирач у Славонији.²¹ Карактер свих изда-

20 Оправданост изнетих уверења налази се и у чињеници да ни назив Монастерлијиног звања ни његов ранг у војсци никада није прецизно утврђен. Савремени званични акти називали су га *вицевојводом, вицедепотом, капетаном, вицегенералом, вицедуктором, генералом, дуктором*, итд. У декрету о именовању наведено је да „подвојвода води бригу о пословима расцијанске нације и да управља над Расцијанима“. Међутим, подвојводи Монастерлији поверена је брига само над српским етносом насељеним у Бачкој и Барањи и то у знатно суженом делокругу овлаштења. Подвојводи је омогућена само команда над војницима у Бачкој и Барањи, а имао је и административне ингеренције над цивилним становништвом у тим крајевима, посебно над живљем у пустарама и селима, види: Милутин Јакшић, *Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија, Летпис Матице српске*, књига 206, свеска II, Матица српска, Нови Сад, 1901, стр. 16-27.

21 Др Јован Радонић, *нав. дело*, стр. 496. и 499. Оригинални документ Привилегије од 11. августа 1695. године налази се у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК).

тих привилегија Леополда I до поменутог времена био је изузетно комплексан и слојевит. У првим годинама након великог егзодуса српског становништва 1690. године, код одговорних лица у Дворском ратном савету у Бечу, али и у светоназорима предводника српских насељеника, у првом реду патријарха Арсенија III, преовладавало је мишљење да ће „моћ хришћанског оружја“ надвладати у тада већ колосално дугом ратном клинчу *Свете лиге* и Османлијског царства. Победа Аустрије и протеривање турске управе из средњовековних српских земаља на Балкану створили би услове за повратак бројног избеглог становништва на своја вековна огњишта. Истовремено, поменуте претпоставке улазиле су у оквире свих ратних циљева хабзбуршке политике у том времену, па би и привилегијалну политику Леополда I требало посматрати у том погледу. Није тешко установити да је хабзбуршким геостратешким и политичким циљевима било у интересу да српски живаљем репопулишу ратом потпуно опустеле просторе Балкана и то у сливу река Мораве, Дрине, Црног и Белог Дрима, дакле земаља на подручју јужно од река Саве и Дунава. Наведене земље у саставу Аустрије биле би „гвоздена стража“ хришћанске Европе у свим каснијим евентуалним покушајима Османлија да „оживе“ своје аспирације у централним деловима Старог континента. Међутим, године су пролазиле, ратни заплети су се низали један за другим, а коначна победа „хришћанског оружја“ није се назирала. Ратни напори обе земље узимали су свој данак, а ниједна од сила није показивала знаке потребног слабљења, па

Документ је написан на пергаменту (висина: 56 cm, ширина: 70 cm), а са леве стране његовог текста приметан је потпис цара Леополда I. На свиленом гајтану, као повезном сегменту документа, налази се краљевски печат у позлаћеној кутији. На пресавијеном пергаменту са десне стране текста стоји запис: „...Ano Dni 1695 die 12 men. Septembris praesentes Suae Majestatis Sermae Literae Privilegiales sub generali Cottum Pest Pilis et Solt unitorum Congregatione in libera ac regia Citte Pestiensis sunt per me Stephanum Suttan praefatorum Cottum Juratum Notarium perlecta, nemine contradicente publicatae...“; види: Препис документа према оригиналу, *Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије*, препис, Матица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690, стр. 10-26, (необјављена архивска грађа).

се и сам рат претворио у дуготрајно и потпуно бесмислено исцрпљивање без јасног увида у постратни изглед међусобних односа Хабзбуршке и Отоманске империје. У највишим круговима бечких политичких, црквених и војних елита поставило се једноставно питање: шта Аустрија да ради са бројном српском популацијом избеглом пред турским терором на просторе Угарске? У току 1693. године Дворски ратни савет усвојио је план који се састојао у намери војних власти да велики део Срба привремено смештених на подручју Будима, Острогона и Сентандреје преселе на простор између река Дунава и Тисе и то са налогом да се ово становништво у будућности бави земљорадњом. Такође, захтевано је да српско становништво из Баје буде пресељено у Славонију на простор између река Саве и Драве.²² Према овим плановима Срби би били ослобођени свих пореза, а војници са својим породицама одвојени од осталог становништва и распоређени у капетанате.²³

Бечки двор одлучио је да Србима понуди трајан остатак у Хабзбуршкој монархији уз признавање само одређених колективних права на основу *Lex originis* проистеклих

22 Почетком 1693. године аустријске војне власти извештавају Дворски ратни савет да се у Сентандреји налази укупно 12 000 Срба „са 300 лађа“, а у околини Будима 6000 душа. Према другом извештају у Сентандреји и њеној околини било је укупно 14 000 Срба, види: *Споменица Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, 1927, стр. 675. „Heysler, wien, den 5. April 1693. Erindert wegen Einrichtung vnd Nestehlung der rascianischen Miliz, wie solche in gueter Ordnung, gewisse Anzahl in stette Kriegs Dienst können gebracht werden. Primo wären sie aller onerum vnd der Cameral praestationum vnd Tax, solange der Krieg wehret, zu befreyen, dennen, die in Velt dienen, das Brodt zu raichen, ein selectus militiae zu machen, in capitaneatus einzutheilen vnter eines deutschen Generals Commando zu stehen vnd die vbrigen in gewisse districtus zwischen der Donau vnd Theyss wegen Cultuierung der Gründt einzutheillen“, види: Ратни архив у Бечу, Дворски ратни савет, *Протоколи и експедитна акта 1686-1752*, Prot. Ехр. за март 1693.

23 Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље, од XVI до XIX века*, посебна издања, књига CLV, Одељење друштвених наука САНУ, нова серија, књига 3, Српска академија наука и уметности, Београд, 1950, стр. 469-478. Упореди и Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији, Историја идеје о држави и аутономији прецанских Срба*, Стилос, 2005, стр. 12-13.

из дотадашње привилегијалне политике. Дакле, српско становништво добило би статус *patrimonium domus austriacae* и на тај начин постало би субјект права под непосредном надлежношћу царског ауторитета. Са сазнањем о постојању планова о неминовном пресељењу, као и због намере да се институционалним путем, разне неправилности у поступцима Римокатоличке цркве, војних и жупанијских власти према Србима изнесу пред одговорне државне органе, старешине српског етноса у Угарској су јануара 1694. године одржале народни збор у Баји. На поменутом збору, Срби су изгледа прихватили могућност да буду колективно пресељени у друге земље, а конкретно су захтевали да нове насеобине буду смештене на подручјима *Мале Влашке* (Централне Славоније) и *Куманије* (северне Бачке). Истовремено, учесници Збора су тражили да српски етнос у новим насеобинама буде ослобођен од феудалних обавеза и изузет од надлежности жупанијских власти, односно да непосредну власт над Колективитетом поседује једино Двор. Нарочито је захтевано да се сви насељеници врате у своју стару постојбину након успостављања мира.²⁴ Питање трајног насељавања Срба заиста је одложено за период након окончања ратних сукоба. Најважнији аспект одлука Бајског збора из 1694. године огледа се у јасној иницијативи српских духовних и световних елита да се положај досељеног становништва уреди на принципима територијалног устројства друштвених структура њихове етничке заједнице. У периоду до 1703. године одржано је још неколико народних зборових који су недвосмислено подржавали став о потреби организовања засебне територије где би се српски досељеници трајно населили, а истовремено где би њихова заједница била утемељена на фундаментима *привилегијалне политике* Бечког двора. Поменути зборови одржавани су и због све јачег притиска прозелитских настојања римокатоличког клера усмерених у правцу ширења унијатске верске политике међу православним живљем. Народне елите српског

24 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморшке границе, 1703*, Матица Српска, Нови Сад, 1929, стр. 319-321. Упореди и Дејан Микавица, *нав. дело*, стр 13-14.

етноса постале су свесне да је ефикасан отпор унијатској политици Римокатоличке цркве и настојањима угарских и хрватских сталежа да досељеницима наметну феудалне обавезе, могуће организовати само у условима постојања једне компактне територијалне организације где би српско становништво било трајно насељено и живело у складу са начелима и одредбама царских привилегија. Наведена мисао о „засебној територији“, као својеврсној административно-управној јединици, где би српски досељенички колективитет живео под надлежношћу централних државних органа из Беча, није напуштала предводнике духовне и световне елите ни у наредна два столећа. Правно утемељење ових настојања пронађено је у привилегијама хабзбуршких владара, у првом реду Леополда I, о чему је било више речи у ранијим излагањима.²⁵

Међутим, друштвено-политичке околности у датом периоду нису биле наклоњене интересима и идејама досељеног српског колективитета и њихових предводничких елита. Идеју о „засебној територији“ одмах су одбацили готово сви сталешки политички чиниоци Краљевине Угарске и Хрватске. Угарски сталежи, а за њима и хрватски били су децидно против могућности да „шизматички“ обележени етнички елеменат добије широке повластице које би их ослободиле феудалних обавеза према државним сталешким структурама ове времешне монархије. Римокатоличка црква страховала је да би уређивањем компактне „засебне земље“ за целокупно православно српско становништво политика ширења уније и сузбијања утицаја православне црквене јерархије била знатно отежана, ако не и у потпуности осујећена. Такође, ни Двор није био превише одушевљен са идејом о постојању засебне административно-управне територијалне јединице која би имала српски етнички и православно („шизматички“) конфесионални и духовно-културолошки карактер.²⁶ Са друге стране, утицајни политички кругови окупљени у Дворском ратном савету, али и на самом

25 Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 70. Упореди и Група аутора, *Историја српског народа*, књига друга, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 520-523, Дејан Микавица, *нав. дело*, стр. 13-14.

26 Милутин Јакшић, *нав. дело*, стр. 20-32.

двору нису желели да један озбиљан ратнички потенцијал у уделу досељеничке популације олако препусте судбини „жупанијских парика“ и да на тај начин знатно ојачају политичке капацитете увек непоузданог мађарског феудално-сталешког и жупанијског система. Из наведених разлога, Бечки двор је статусним изазовима српског досељеничког колективитета приступио из другог, рекло би се „компромисног“ угла посматрања, који бисмо термилошки могли да детерминишемо као процес формирања *Нових војних граница*.²⁷

27 Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље, од XVI до XIX века*, посебна издања, књига CLV, Одељење друштвених наука САНУ, нова серија, књига 3, Српска академија наука и уметности, Београд, 1950, стр. 476-479.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

M 4002
M. Sp.

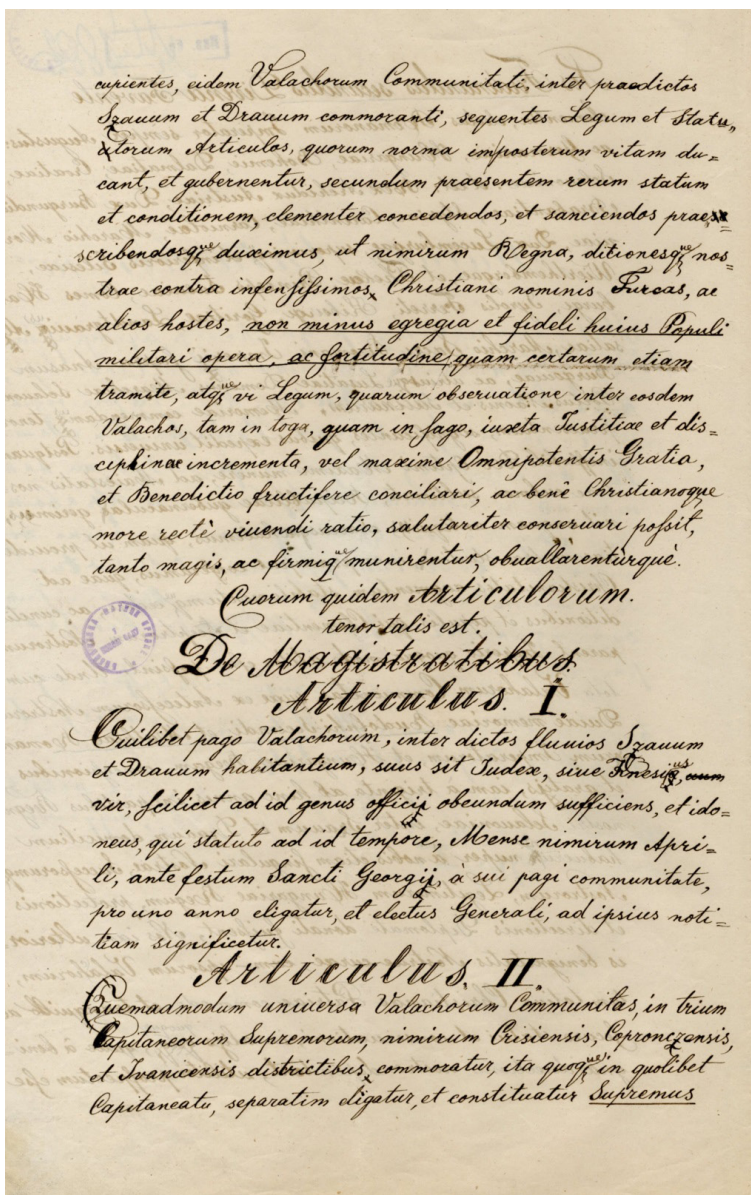
„Statuta Valachorum“

Повластине, које је дао кесар аустријски
^{Фердинанд II}
 Карлштински прима православној вери,
 који 5 Октобра 1630 год. који сје још рођен
 1600 е, са браће кесара Рудолфа II и Матије
 II, касним од староседица Српства напу,
 имено селвините шет, лавом и гравом
 које још 100 годо даомиш у повећанима пог
 именов, Desertum primum et desertum
 secundum“ а нормје ој нормје пог селвин
 Варандинског и Топо. Карловачког бр. е.
 парламта.

Ове у повластине нормје потвђене од
 кесара Фердинанда III 1642, од Леополда II
 1659, од Карла VI од 1717.

Ове повластине своје у вери са повећом
 Фердинанда II од 5. Новембра 1627, који сто
 наведи пог бр. I.

Препис документа према оригиналу, препис Гаврила Витковића:
 Привилегије српске, Statuta Valachorum, препис привилегија Срба
 у Варајдинском генералату, Регенсбург, Матица српска, Рукописно
 одељење, М.4.002, 1630 (необјављена архивска грађа)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори:

- Препис документа према оригиналу, препис Гаврила Витковића: *Привилегије српске, Statuta Valachorum*, препис привилегија Срба у Вараждинском генералату, Регенсбург, Матица српска, Рукописно одељење, М.4.002, 1630 (необјављена архивска грађа).
- Препис документа према оригиналу, *Привилегије српске, Привилегије од Леополда I, Карла VI, Марије Терезије*, препис, Матица српска, Рукописно одељење, М.8.885, 1690, (необјављена архивска грађа).
- Ратни архив у Бечу, Дворски ратни савет, Протоколи и експедитна акта 1686-1752, Prot. Exp. за март 1691. fol. 32.*
- Ратни архив у Бечу, Дворски ратни савет, Протоколи и експедитна акта 1686-1752, Prot. Exp. за март 1693.*
- К. у. К. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsacten, Protocollum Registratur, 2. IV 1691.

Објављени извори:

- „О привилегиахъ Влаховъ въ Славониі, Хорватској и проч“, *Гласник Српског ученог друштва* (1874).
- Витковић, Гаврило. „Споменици из будимских и пештанских архива“, *Гласник Српског ученог друштва*, V/2 и VI (1874-1875).
- Ј. Р. „Три писма српског папријарха Арсенија III Чарнојевића“, *приопћио Аврам Ђукић, Летопис Матице српске*, књ. 219, св. III (1903).
- Радонић, Јован и Мита Костић. *Српске привилегије од 1690 до 1792*. Београд: Научна књига, 1954.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бартенштајн, Јохан Кристоф. *Јована Христофа Бартеништајна, Кратак извештај о стању расејаногa многобројногa илирскогa народа по царским и краљевским наследничким земљама*. Београд: Књиговезница „Доситеј Обрадовић“, 1995.
- Гавриловић, Славко. „Исаија Ђаковић, архимандрит гретешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски“. *Зборник Матице српске за историју*, 74 (2006).

- Гавриловић, Славко. „О борби Срба у Хабсбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690-1850)”. *Зборник Матице српске за историју*, 43 (1991).
- Група аутора. *Историја српског народа*, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Ивић, Алекса. *Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе, 1703*. Нови Сад: Матица Српска, 1929.
- Јакшић, Милутин. „Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија”. *Летопис Матице српске*, књ. 206, св. II (1901).
- Костић, Мита. „О постанку и значењу тзв. „Инвитаторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 169”, *Историјски часопис САН* (1951).
- Микавица, Дејан. *Српска Војводина у Хабсбуршкој монархији : историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*. Нови Сад: Стилос, 2005.
- Петровић, Милутин. *Сеобе српског народа од краја XIV до краја XVIII века и њихова историјска улога*. Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 1996.
- Попов, Душан. „Сеобе Срба“. *Енциклопедија Новог Сада*, књ. 24. Нови Сад: „Дневник“, 2004.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини, Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, књ. 2. Нови Сад: Матица Српска, 1990.
- Радонић, Јован. *Римска курија и јужнословенске земље, од XVI до XIX века*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1950.
- Радонић, Јован. *Гроф Ђорђе Бранковић и његово доба*. Београд: Српска краљевска академија, 1911.
- Рокаи, Петар, и др. *Историја Мађара*. Београд: Слио, 2002.
- Руварац, Димитрије. *Српски Сион*, 1907.
- Савковић, Јован. *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе, од XVI века до 1873. Године*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- Споменица Матице српске*. Нови Сад: Матица српска, 1927.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*, књ. I. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1982.
- Стојачковић, Александар. *Черте живота народа србскогъ у унгарскимъ областима, одъ времена, кадъ су Мађари у ове дошли, па до славногъ доба воскресенія Войводовине Сербіе, или одъ године 895-1848, Съ Додаткомъ, садржавајућимъ и себи за*

права овостранскогЪ Народа СрбскогЪ найважнїя писма и повластице найновиѣгЪ времена, Списано и издао АлександерЪ СтоячковїиЪ, Писмены ЄрменскогЪ Монастыра. Беч, 1849.
Чокић Симеоновић, Стеван. *Српске привилегије, Зборник Војводина II*. Нови Сад, Историјско друштво, 1939.

ТРАНСХУМАНИЗАМ И АНАЛИТИЧКА ПСИХОЛОГИЈА

У раду је изнет критички осврт на трансхуманистички покрет са аспекта Аналитичке психологије.

Сагледане су идеје и ризици ове праксе кроз поље пре-клапања са неким од базичних парадигми Јунговог учења: соларну и лунарну савест, психолошке аспекте ероса и логоса, као и директивно и фантазматско мишљење. Коришћени су ставови релевантних аутора у теорији Аналитичке психологије, почев од творца ове школе, па до наших савременика. Рад износи и психолошку интерпретацију књижевног дела које је релевантно за ову тему, *Франкеништајн или модерни Прометеј*, ауторке Мери Шели. Овом делу се може приписати предиктивни карактер у односу на тему трансхуманизма, а инспирисало је настанак бројних студија које се баве сагледавањем ове новеле кроз разнородне културолошке аспекте. У раду је обухваћен део ових критичких сагледавања, са нагласком на тематику која се може повезати са могућим ризицима трансхуманистичког покрета. У оквиру ове тематике, мит о Прометеју је инспирисао различите начине његове интерпретације; наилазимо на разилажења у његовом разумевању између припадника психолошке мисли, а посебно у дијалогу заговорника трансхуманизма и биоконзервативизма. Дихотомије у начину сагледавања Прометејског синдрома и Прометејске жудње доводе до различитих приступа у примени амплификације, једне од метода рада у аналитичкој психологији, у сагледавању психолошког материјала. Овде се отвара поље које поларизује ставове у разматрању идеја трансхуманизма и целе наше културе.

У закључку рада, указано је на нужност балансираног присуства маскулиних и фемининих одлика у нашем бављењу идејама, емоционалном доживљавању и у нашем свесном деловању. Занемаривање фемининих психолошких принципа, актуелно присутно у нашој култури, у будућности би могло да доведе до остварења садашњих ризика и до великих деструктивних помака .

Кључне речи: трансхуманизам, аналитичка психологија, Прометејев синдром, психологија женског и мушког

1. Увод

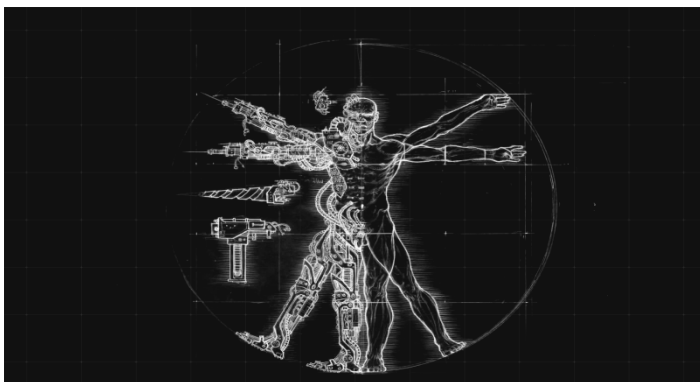
Професор Џејмс Биркс (James Birx) је својим предавањем *Франкеништајн: критичке рефлексије (Frankenstein: Critical Reflections)*, децембра 2015. године, отворио широк простор за промишљање о еволуцији човека у будућности. Сведоци смо убрзаног развоја технологије, посебно на плану генетског инжењеринга и нанотехнологије, а мењање људског генома и стварање нових врста у процесу еволуције – ускоро ће постати наша реалност. Идеја да се еволуција човека може усмерити у одређеном правцу и да се менталне и физичке способности људске врсте могу убрзано побољшавати, представља премису трансхуманистичког покрета који се формира током последњих тридесетак година. Имагинација бројних генерација наших претходника се сада отелотворује, те у многим аспектима научног прогреса можемо да препознамо остварење најлепших снова наших предака. У исто време, међутим, историјска перспектива нам пружа знања о злоупотреби научних достигнућа и потребно је да не пропустимо да усвојимо поуке из почињених грешака. У складу са овим, трансхуманистички покрет се бави и истраживањем потенцијалних опасности које коришћење науке може да произведе, чак и са циљем превазилажења базичних ограничења људске врсте.

Садашњост се одликује све убрзанијим креирањем, чини се да су периоди у којима се можемо поуздати у досегнута знања - све краћи, као да се већ тренутак у којем живимо претаче у будућност. Бројни су заступници мисли да је све мање времена за сагледавање дихотомије између предности и ризика које носе научна достигнућа. У стручној јавности се отварају бројне дебате о овој теми, а оне се често завршавају поштравањем поларизације ставова у односу на почетну позицију. Опоненти, привидно парадоксално, деле став о томе да супротна страна пренебрегава сагледавање суштине

потреба човечанства и самим тим угрожава опстанак врсте.

Шта све угрожава наш опстанак? Шта све може довести до краја постојања наше врсте? Да ли ће то бити глад, жеђ, метеоролошки удес који не подлеже нашој контроли, потреба за ратовањем која је иманентна људској врсти, по мишљењу психолога? Ове хипотезе, као и бројне друге, нису предмет нашег разматрања. У фокусу наше пажње је једна од најлепших одлика људске врсте – креативност. Бројне психолошке теорије сагледавају нашу потребу за креативношћу као једну од базичних људских тежњи. Она је уткана у данашњи ниво технолошког развоја којег остварује људска врста, а у будућности ће улога креатора, према неким од могућих сценарија у контексту даљег развоја - бити препуштена новој врсти. Дакле, не само да ће генетски инжењеринг и нанотехнологија омогућити да успоримо процес старења (што се постиже контролом свих физиолошких и патолошких процеса у организму), већ ће развој вештачке интелигенције хипотетички довести до стварања самосвесне високо интелигентне нове врсте која ће превазилазити способности Номо Саріенс-а и преузети од њега улогу креатора.

1.1 Трансхуманизам

Слика 1: Трансхуманизам

У тренутку када смо неопозиво носиоци креативности, одговорност нам налаже да поставимо питање: Како да

наставимо да креирамо, а да избегнемо могућу деструктивност? Критичари идеја трансхуманизма групишу своје ставове у осам базичних аргумената (Veličković:2009,2):

Аргумент преузимања улоге божанства. У теолошкој форми, критички став је изнет од стране Ватикана, 2002. године у изјави која промену генетског идентитета човека сматра радикално неморалном, обзиром да је њен производ „инфрахумано биће“. Секуларну форму заступају биолози, са ставом да клонирање и генетски инжењеринг на људском ембриону носе неприхватљив ризик, што се показало у експериментима на животињама.

„Фонтана младости“ аргумент, односи се на критику става о могућем пребацивању информација којима располаже ум појединца на биолошки млађи организам, чиме се постиже нека врста бесмртности.

Тривијализација људског идентитета

Аргумент генетске поделе се односи на социоекономске поделе (богатих и сиромашних), односно генетски „побољшаних“ и „непобољшаних“.

Опасност за морал и демократију обухвата аргументе о нарушености етичких принципа.

Дехуманизација – „Франкенштајн аргумент“.

Насилни еугенизам - аргумент еугенетског рата.

Егзистенцијални ризик - „аргумент Терминатор“.

Из наведеног се може закључити да се идеје трансхуманизма не односе само на аспект појединаца. Оне широко задиру у разматрања постхумане цивилизације и односе се и на културолошка разматрања. Њима припадају и идеје о развоју космичке технологије и колонизације, о ширењу живота универзумом и досезању „омега“ тачке, како ју је означио претеча трансхуманистичког покрета, Пјер Тејар ду Шардин (Pierre Teilhard de Chardin).

1.2 Аналитичка психологија

Да ли би се основне поставке трансхуманизма и проблеми са којима се овај покрет сусреће могли подвести под формулацију: трансхуманизам је изазов за нашу креативност?

Да ли ћемо стварати вођени етичким ставом према новоствореном или ћемо упасти у замку неодговорне интелектуалне радозналости и властите ароганције? Психолошка теорија Карла Густава Јунга (Carl Gustav Jung), Аналитичка психологија, међу првима препознаје потребу за креативношћу као једну од базичних људских потреба. У овој теорији се настојања сваког појединца сматрају значајним за унапређење колективног нивоа свести. Истовремено, препознато је да се многи феномени који су својствени индивидуи могу уочити и на нивоу културе којој припадамо, као и на нивоу читаве људске врсте. Кроз призму Аналитичке психологије можемо да дођемо до нових начина сагледавања парадигме идеја и ризика трансхуманизма. Многоструки концепти ове теорије могу да буду оквир овог разматрања, а од посебног значаја су следећи:

- баланс између психолошког принципа *логоса* и психолошког принципа *ероса*,
- динамика између *соларне* и *лунарне* савести,
- Јунгов поглед на два различита типа свести,
- феномен "*прометејског нагона*",
- метода *амплификације*,
- психолошке интерпретације књижевних и других уметничких дела која су релевантна за ову тему и др.

2. Дијалог: Трансхуманизам у светлу Аналитичке психологије

Концепти Аналитичке психологије су широко примењивани у критичким освртима на трансхуманизам, а користе их и припадници трансхуманизма, најчешће у репликама својим опонентима. Разумевање ових концепата је значајно не само као алатка за илустрацију одређених идеја, већ и као средство за препознавање ризика одређених теорија. Истовремено, присуство психолошке мисли у полемикама везаним за трансхуманизам, пружа већу сигурност и шири простор за могућа креативна решења у нашем развоју у будућности.

2.1 Соларна савест и лунарна савест

Слика 2: Соларна и лунарна савест

Како да останемо свесни онога што радимо? Иманентни представник Јунгове школе, теолог и аналитичар, Мари Стајн (Murray Stein), један је од аутора који се бави овим питањем. У свом делу *Соларна савест, лунарна савест*, аутор се бави моралним и етичким поступањем. По њему, *соларна свест* је унутрашњи глас или унутрашњи водич којег препознајемо кроз доминантне обрасце мишљења и понашања особе у њеном свесном животу. Он сматра да су наши доминантни свесни обрасци углавном идентични са онима који владају у колективу у коме живимо. Из овог разлога, соларна савест представља скуп социјалних правила и обичаја, устаљених навика и очекивања у нашој култури. Она, дакле, говори о законима и правилима који управљају културом, а које већина углавном усваја и као важећа ограничења у понашању појединца. (Stein 1993, 24) Очигледно је да у овом принципу „групно“ узима превагу над „индивидуалним“ и да се личне жеље морају повиновати законима културе. „Соларна савест захтева од нас одговорност према друштву, она обухвата законе и правила доминантних образаца групе и налаже нам да ова правила поштујемо чак и у најинтимнијим односима (Stein 1993, 25)“. Препознајемо је у оквирима принципа мушкости – логоса. Кршење закона

соларне савести ће код већине особа проузроковати осећај кривице и социјалне анксиозности, а биће пропраћено и осећајем отуђења од породице, групе вршњака или племенске групе. Свесно доживљавање појединца ће бити пребојено осећањем изолованости и усамљености.

Слика 3: Соларна и лунарна савест

Лунарна савест је инстинктивни унутрашњи осећај којим откривамо базичне разлике између доброг и лошег. Она се повезује са психолошким принципом женскости. Дубље од личних, културолошких и социолошких одређења, она проистиче из архетипских аспеката људске природе. Њени водичи су инстинкти, често и телесни доживљаји који упућују на етичко вредновање – доброг и лошег. Кретање стазом ове врсте савести, не обухвата само ужи пут – пут моралног перфекционизма; њоме се крећемо ка целовитости и комплетности. Проблеми ове врсте савести се не повезују са осећањем кривице, моралне инфериорности и отуђености, већ са телесним симптомима, психосоматским поремећајима, осећањем анксиозности, ноћним морама, доживљајем прогањања и лудилом (Stein 1993, 61). Суштина разлика соларне и лунарне савести се може приказати као „љубав према закону“ (соларна савест) и „закон љубави“ (лунарна савест). (Stein 1993, 56).

Лунарна савест се сматра ранијом формом савести, она се успоставља пре него што је могуће доживети психолошке феномене кривице и кајања. Обзиром да се она испољава кроз телесне феномене, претпоставља се да је њен корен у

симпатичком нервном систему. Структура Ја (која ће бити неопходна за успостављање соларне савести) извире из овог система, садржатеља бројних несвесних садржаја, али над њим нема контролу.

2.2 Ерос и логос

Слика 4: Ерос и Логос

Поменули смо да два облика савести имају повезаност са женским и мушким психолошким принципом. Почетак људског живота се одвија под окриљем мајчинског, женског – у симболичком смислу, а најчешће и у објективном. Мајчинска љубав је та која отвара пут психолошког развоја, уводи људску јединку у свет односа са другим припадницима људске врсте. Као у културолошком периоду матријархата, тежи се прихватању и успостављању хармоније међу различитим бићима и у односу са природом. Следећа фаза се одвија у односу са очинском фигуром на индивидуалном плану, а у култури одговара патријархату. Овде се у односима успоставља хијерархијска структура (по старости, роду и сл.) чиме је одређена и позиција моћи, односно - послушности. Ризик ове фазе је успостављање духовне атмосфере која није у складу са природним поретком, а даљим фаворизовањем оваквог стања долази се до етике која се може означити као *opus contra naturam* (Stein, 1993, 67).

У Јунговој теорији се сматра да су *ерос* и *логос* два типа психолошког функционисања, мушки и женски. Они су

независни од биолошке - полне датости. Ови принципи коегзистирају у психи сваке особе на комплементаран начин. Свака особа у психолошком смислу носи ову хетеросексуалност и ова датост нас прати током целог живота. Јунг наглашава да је веома значајно да ови психолошки фактори у нашем животу имају узајамну усклађеност, да опстају на избалансиран начин. Слабост или пренаглашеност једног од аспеката представља пут ка проблему. Постојање једног и другог аспекта се приписује дубоко укорењеним психичким предиспозицијама? Мушки принцип се назива Логосом¹ ('logos), а женски Еросом² ('eros или 'erōs). Бавећи се етимологијом ових речи, Ендрју Самуелс (Andrew Samuels) повезује појам Логос са логичношћу, интелектом и постигнућем, речју и рационалношћу, а Ерос, у грчкој митологији Психин љубавник, означавао би повезаност (Samuels 2002, 259). Према Јунговом цитату, „појам Ероса се може изразити модерним терминима као психичка повезаност, а појам Логоса као интересовање за објекат...Мушкарац се обично задовољава само „логиком“. Све што је „психичко“, „несвесно“ и слично, њему је одбојно; то сматра нејасним, небулозним и болесним...За жену је обично важније да зна шта мушкарац осећа према нечему, него да спозна сам објекат“ (Jung 1978, 123-125). „Ерос има функцију да уједињује оно што Логос рашчлањује“ (Jung 1978, 132). У одређењу нашег идентитета, веома је значајна заступљеност особина једног и другог спектра. У аналитичкој литератури се сусрећемо са одређењима попут „слабо развијеног“ Ероса код мушкараца³ или „високо диференцираног“ Ероса код мушкараца, „пасивног Логоса“ код жене, „претерано развијеног Логоса“ код жене и сл.

1 Грчка реч *lógos* се преводи као *реч, говор, говорење, дискурс, мисао, спремност да се начини избор, пребројавање*

2 Античка Грчка познаје реч *ἔρως* или *ἔρōs* као једну од четири речи које се у нашем језику, као и у већини других језика индо-европске групе превде као *љубав*. Остале три речи су *storgē* (*στοργή*), *philia* (*φιλία*) и *agápē* (*ἀγάπη*).

3 На примеру Виктора Франкенштајна, знаног јунака новеле Мери Шели, можемо да усвојимо становиште да је овде приказан мушкарац „неразвијеног“ Ероса.

Ова два принципа, спектар женскости и спектар мушкости, присутни су, према Јунгу, не само у психи појединца, већ у свему што је наше културно наслеђе и у свему што је продукт наших активности у култури у којој живимо. На пример, математичка теорија припада Логосу, а аналогно мишљење и креативност која из њега проистиче – Еросу. Слична одређења се приписују науци о култури и психологији, класичном и романтичарском стилу у уметности. Дакле, у основи дихотомије су процеси стварања у којима се један односи на фокусирану свест и поштовање чињеница, а други на имагинацију, фантазију, игру. Ова апстрактна одређења, могу да буду јасније осликана кроз атрибуте и метафоре који им се приписују. Функције Логоса су активност, асертивност, он је продирућ и тежи интелектуалном, у интересовањима је усмерен ка конкретном објекту. Ерос је пасивни садржатељ, емотиван, рецептиван, субмисиван, повезујућ, увек заинтересован за успостављање односа. Са освртом на античко наслеђе, аполонијски принцип је принцип Логоса, а дионизијски – Ероса.⁴ На сличан начин можемо да сагледамо симболику небеских тела, у митологији бројних народа: Сунце представља мушки, а Месец – женски принцип. У аналитичкој психологији, мушкост је : ум, интелект, Анимус, а женскост је дах живота, душа, Анима. Исто одређење је и у дихотомији духа и душе, свесних и несвесних процеса.

Значајно је да разумемо да су ова два принципа једнако вредна, да сваки од њих обитава у нашем свесном или несвесном делу психе и да су наши бројни емоционални проблеми током живота често повезани са занемаривањем или отуђењем од једног од аспеката, при чему обично долази до пренаглашености другог, супротног аспекта.

4 Аполонијско-дionизијско је појмовни пар који су сковали немачки романтичари, Ф.Шлегел (F. Schlegel) и Ф.В. Шелинг (F. W. Schelling), ради тумачења класичне грчке културе. Поља значења која су покривена именима Аполона и Диониса, код старих Грка нису била у јасно супротстављеном односу. У периоду романтизма у књижевности и уметности, аполонијско представља светлост, разум, форму, меру, а дionизијско представља таму, емоционалну екстазу, безобличност и безмерност. (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/>).

2.3 Трансхуманизам и биоконзервативизам

Наведене парадигме Аналитичке психологије, препознатљиве су у полемикама везаним за покрет трансхуманизма. Оне се претежно воде између заговорника трансхуманизма и критичара овог покрета, припадника биоконзервативизма. У јесен 2004. године, Френсис Фукујама (Francis Fukuyama), професор политичке економије и члан Председништва Америчког одбора за биоетику, објавио је текст у коме је изнео да је једна од актуелно најопаснијих идеја на свету – трансхуманизам. Сматра га најрадикалнијим ослободилачким покретом 20. века, обзиром да настоји да ослободи човека од његових биолошких ограничења. По њему, људски организам не функционише увек оптимално, али та чињеница је неизбежна – иманентна је људској природи. Тешкоће и ограничења се могу ублажавати уз помоћ медицине, технологије, философије и других знања, али се „несавршености“ не могу сматрати ограничењима. Адаптација на различитости је природно људско искуство, а трансхуманизам представља опасност јер се бави модификацијом суштине људскости. Опонент професора Фукујама је оснивач Светског удружења трансхуманиста⁵, Ник Бостром (Nick Bostrom), научни истраживач на пољу теорије вероватноће, философије науке и етичких импликација технолошког развоја на људску врсту. Обзиром да човечанство очекују радикалне промене, Бостром позива на креирање новог социјалног поретка у коме ће се одговорно доносити важне одлуке. Сматра да економија слободног тржишта не испуњава принципе праведности који су неопходни за имплементирање идеја трансхуманиста. У реплици на Фукујамин текст, он каже: „Нема разлога да људи са измењеним или унапређеним капацитетима не буду исто тако једнаки пред законом, нити постоји икаква подлога за претпоставку да ће постојање ових људи морати да подрива векове правног, политичког и моралног побољшања.“ (Bostrom 2004, 2).

Двојица аутора нам се обраћају из различитих сфера савести, под утицајем различитих принципа – ероса и логоса. Фукујама истиче значај живота у складу са природом, са

5 Удружење је основано 1998. године.

прихватањем различитости, са етичким разматрањем „чудног ослобођења“, како назива трансхуманизам, али и са емоционалним вредновањем ратних катастрофа последњег века.

Бостром се креће сферама закона, морала, он је у сфери логоса, али са видним пренебрегавањем сфера ероса. Да ли је могуће да написана правна норма донесе праведност комплексној људској групи? Треба ли да нас брине став да смо савременици највећег успона политичког и моралног живота у историји? Да ли смо сведоци неосвешћене ароганције или неодговорне идеализације садашњости? Како да поверујемо да ћемо бити хуманији ако у овом тренутку не препознајемо сопствена ограничења? Човечанство је увек скупо плаћало изједначавање закона и етичког поступања, у даљој и ближој прошлости, а плаћа је и данас. Ова трагична чињеница је актуелна реалност живота у земљама развијеног и неразвијеног света, у истој мери.

2.4 Два облика мишљења

У наставку разматрања модела аналитичке психологије који пружају оквир за разумевање теорије и критика трансхуманизма, осврнућемо се на две врсте мишљења које Јунг сматра значајним у нашој оријентацији према свету. Један облик мишљења назива директивним, логичким, мишљењем које се пролагођава стварности. Њиме, каже, *мислимо у речима*, подражавамо сукцесију објективно реалних предмета и слике у нашој глави следе једна другу у каузалном низу. Овај тип мишљења је оруђе културе и довео је до успеха прилагођавања којем можемо да захвалимо за модерну емпирију и технику. Друга врста мишљења одводи од реалности у фантазије о прошлости и будућности. Овде се „слика тиска уз слику, осећање уз осећање и све јасније се усуђује да се појави једна тенденција која се ствара и поставља не онако како је то стварно него како би се можда желело да буде“. (Jung 2005, 28-29) Ово мишљење је блиско сањарењу у коме је изграђен језички облик мање присутан. Јунг пише да је „језик првобитно систем емоционалних и имитативних гласова; то су гласови који изражавају престашеност, бојазан, гнев, љубав итд, они који

подражавају шумове елемената, жубор и гргољење воде, одјекивање грмљавине, хујање ветра, звуке животињског света итд. И најзад они који представљају комбинацију гласа опажања и гласа афективне реакције.“ (Jung 2005, 24-25)

Оба аспекта мишљења, и феминин и маскулин су веома важна и о томе говори реченица: „Тајна културног развитка јесте у покретљивости психичке енергије и у њеној способности да мења своја тежишта.“ (Jung 2005, 28)

Сумирајући досадшње наводе о јунговским погледима на дихотомије у обликовању свести, интелекта и разума са једне стране, а развоја имагинације, чулности и интуиције са друге стране осврнућемо се на утицај који врши култура у њиховом фаворизовању. Особине које се поистовећују са мушким, вековима су у култури сматране супериорним. Имагинација, чулност и интуиција, особине које припадају женском спектру, сматране су мање вредним. На плану појединца, овакви културни утицаји подржавају једностран развој и умањују могућност хармоничног самоостварења личности. „Та хипертрофија мушких црта у патријархалним културама водила је све већем удаљавању од женског, па чак и својеврсној мизогинији, која није својствена искључиво мушкарцима, већ може присутна и у несвесном жена. Владајући андролатријски вредносни систем већ столећима делотворно обезвређује, како преко својих мушких, тако и преко својих женских поданика, не толико жену пер се, већ женско у свим његовим магијско-митолошким димензијама. Како је жена у свему женственија од мушкарца, она је, уз узајамну сагласност припадника оба пола, одређена као инфериорна... Андролатрија и мизогинија – присутне не само у ставовима обичног човека, већ и у философским и у религијским, на Западу и на Истоку, током последње 2-4000 година (Роровић 1995, 7-8)“.

Оковани Прометеј – – предикција ризика трансхуманизма

Увод: 1818. године, у Лондону је објављена новела анонимног аутора, *Франкеништајн или модерни Прометеј*. Предговор

овом делу је написао П.Б. Шели (Percy Busshe Shelley) и започео га реченицом: „Доктор Дарвин и неки немачки философи претпостављали су да догађај на основу којег је написан овај роман није немогућ.“ Не улазећи у разматрање физичких чињеница, а полазећи од претпоставке да је основа приче плод маште, Шели не сматра да је прича „само измишљање низа натприродних ужаса“ (Šeli 2004, 220).

Да ли овај коментар наговештава помисао о томе да садржај новеле може да има предиктивни значај? Два века касније, у садашњем тренутку, нема никакве сумње да је предиктивни дар аутора указао на развој науке ка циљу стварања нове врсте и еволуцији човека и појаву теорије и праксе *трансхуманизма*.

3.1 Културолошка сагледавања.

Млада ауторка, Мери Шели (Mary Shelley), уткала је у ово дело свој креативни таленат, лична формативна искуства, широко образовање и отвореност ка критичком мишљењу. Њено дело осликава културу времена у коме је живела, а које у књижевности припада периоду романтизма. У њему знајемо о социјалном поретку, породичним односима и вредностима, подели родних улога и подели економских класа. Сагледавамо и претпостављени однос људи према „чудовишту“, према нечему што је другачије и према важећим естетским мерилима – ружно. *Франкенштајн* ће временом постати инспирација за бројне студије у области феминизма, психоанализе, политике, теорије књижевности, језика, историје, економије, трансхуманизма и поремећаја у развоју.

Франко Морети (Franco Moretti) ће анализирати унесрећену креатуру коју је створио Виктор Франкенштајн, упоредо са представом грофа Дракуле. Његов оквир је Марксова теорија о отуђености пролетаријата; Дракула је представник немилосрдног поседника, капиталисте, а биће из новеле Мери Шели представља обесправљену радничку класу. Ове две фигуре су, према овом аутору, метафоре друштвених класа 19. Века. Међу њима влада велика тензија која производи друштвену анксиозност, а обе фигуре имају архетипске предиспозиције (Moretti 1982, 67-82).

Анка Власолопос (Anca Vlasopolos) износи богату психолошку анализу ликова новеле, уз став о превази маскулиних принципа над фемининим, што покреће низ неповољних догађања у радњи. Њена анализа се односи и на политичка сагледавања у којима запажа да издвајање више класе, са њеном жељом за моћи, узрокује низ инцидента који ће довести до пропасти породице Франкенштајн. Новела се може разумети и као метафора расних и класних сукоба у њеној домовини, Јужној Африци, те је 1955. године у овој држави била забрањена књига ауторке Мери Шели (Vlasopolos 1983, 125-35).

Ен К. Мелор (Anne K. Mellor) ће се у критичкој биографији Мери Шели посебно усмерити на културолошка сагледавања везана за убрзан технолошки развој и експанзију научних открића у времену у коме је књижевница живела. Мелорова ће изнети интерпретацију да ауторка новеле има критички став према тадашњем научном развоју у коме препознаје изразиту превагу маскулиног, а залаже се за феминин став (емпатије, неговања) у унапређењу живота коришћењем науке. Користећи парадигму *ероса* и *логоса*, фемининог и маскулиног принципа, Мелорова у новели препознаје тензију између женске снаге природе и рационалних, објективних, пренаглашено мушких карактеристика Виктора Франкенштајна (Mellor 1988, 38-51).

Постоје критике које културолошком и психолошком аспекту придодују и биолошки. Стивен Џеј Гоулд (Stephen Jay Gould), палеонтолог и еволуциони биолог, 1994. године је анализирао лик чудовишта у новели, као и реакције окружења на њега у раду „Монструмова људска природа“. Он сматра да се чудовиште налази у суровој замци међу људима због дубоко укорене, наследне биолошке предиспозиције код људи и других сисара, а то је инстинктивно аверзивно реаговање према озбиљно малформисаним индивидуама. Међутим, сматра аутор, култивисање људи под утицајем окружења, даје другачије ефекте. „Природа нас опскрбљује предиспозицијама, док је култура та која обликује различите резултате.“⁶ Гоулд је вођен Дарвиновим ставом: „Ако беду наших сиромашних не узрокују закони природе, већ наше институције, велики је наш грех.“ (Gould 1994, 1-5).

6 У оригиналу текста се користи израз: *nature versus nurture*.

Дајана Лонг Ховелер (Diana Long Hoeveler) је понудила опсежан преглед феминистичке критике, а обухватила је њиме и психоаналитичку критику (Hoeveler 2003, 45-60).

Мери Јакобус (Mary Jacobus) написала је чланак „Постоји ли жена у овом тексту?“ (“Is There a Women in This Text”) у коме каже да се њена радозналост не задржава на хостилном очинском принципу – Виктору у идентификацији са божанством, већ на представи одсутне, мртве мајке, симболизоване стањем усамљености чудовишта. Чудовиште је лишено љубави и дословно је без мајке, прижељкује да буде прихваћено, а бива одбачено и креће се ка насилништву (Jacobus 1986, 83-109).

Најпознатија ученица Жака Лакана (Jacques Lacan), бугарска емигранткиња Јулија Кристева, изнела је и аналитичку интерпретацију новеле. Она је, такође, инспирисала бројне друге психоаналитичке критике (Hoeveler 2003, 50-52).

3.2 Психолошка биографија Виктора Франкенштајна

Слика5: Креација Виктора Франкенштајна

Размотрићемо портрет Виктора Франкенштајна са аспекта јунковских принципа психолошке мушкости и женскости. Пред нама је човек који се у младости дивео и посвећено бавио изучавањима Парацелзуса и других истраживача у алхемији. Израстао је у младог научника који оставља за собом ова знања, води га рационална научна страст и креће се у сферама *логоса*. Какве податке нам пружа Мери Шели за сагледавање његове психолошке биографије?

Почнимо са описом који упућује на Викторову слику родитеља и личног детињства: *„Ниједно људско биће није могло провести детињство срећније од мога. Моји родитељи су били надахнути нежношћу и благошћу (Šeli 2004: 26)“*. *„Услед ове дубоке свести о томе шта дугују бићу коме су поклонили живот, додајући уз то велику нежност која их је обоје надахњивала, може се замислити да сам, док су ме у сваком часу мог детињства учили стрпљењу, милосрђу и самосавлађивању, био тако вођен на свиленом повоцу да ми је живот личио на непрекидно уживање (Šeli 2004: 21)“*. Чини се да у сржи ових доживљаја постоји клица личне ексклузивности и да се пут ка гордости може достићи многим пречицама. Можемо ли, такође, да претпоставимо постојање породичног модела презаштићивања, али и наглашеније самоцентриран став одраслог човека који истиче „дуг“ у односу на властито постојање?

Додатну илустрацију о раном устројству Викторове ароганције пружа опис о уласку Елизабете, његове усвојене сестре, а касније и веренице, у породицу Франкенштајн. Пред долазак девојчице чија је мајка умрла на порођају, дајући јој живот, Викторова мајка каже: *„Имам леп поклон за свог Виктора, сутра ће га добити“*. Цитат се наставља Викторовим коментаром: *„Па кад ми је сутрадан представила Елизабету као обећани дар, ја сам, са детињом озбиљношћу, буквално протумачио њене речи, и сматрао сам Елизабету својом – својом да је штитим, волим и браним. Све хвале које су јој биле упућиване, примао сам као да су указиване мојој својини...Никакве речи ни изрази не би могли описати њен однос према мени – била ми је више него сестра, пошто је до смрти имала да буде моја (Šeli 2004: 23)“*.

Ово је веома особен почетак грађења односа у коме је тешко замислити реалну узајамну размену и упознавање. Тешко је претпоставити да се на позицији „другог“ налази друго људско биће и да у односу могу постојати елементи реципроцитета. „Поседнички“ манир готово да опредмећује Елизабету у Викторовом доживљају, а у простору узајамног огледања, Елизабета је средство којим он додатно увећава доживљај личне вредности. Можда је баш овај цитат најбоља

илустрација укоренивања *хибриса* – гордости који ће бити окосница на Викторовој животној путањи.

У психи будућег научника постоје острва великих развојних ризика. У исто време, он је надарен мислилац, уочава и темељно описује разлике између појава. Његов опис разлика у личностима између њега и Елизабете представља изузетан приказ разлика између психолошких категорија мушког и женског. *„Елизабета је била сталоженије и мирније природе; али и поред све своје ватрености, ја сам био способан за већу марљивост, и више ме је обузимала жеђ за знањем. Она је волела да се удубљује у нестварне песничке творевине; а у величанственим и чудесним пределима који су окруживали наш швајцарски дом... налазила је широко поље за дивљење и усхићење. Док је моја другарица озбиљна и задовољна духа посматрала изглед ствари, ја сам уживао у истраживању њихових узрока. Свет је за мене била тајна коју сам желео да одгонетнем. Радозналост, озбиљна тежња да докучим скривене законе природе, радост слична усхићењу кад би ми они били откривени, спадају међу најранија осећања којих могу да се сетим (Šeli 2004: 25)“.*

Неопозиво, поље психолошког *логос*-а је код Виктора изузетно развијено. Оно што отвара ризике за његову личност јесте велика неравнотежа у односу за заступљеношћу *ероса*. Као што у партнерским везама често наилазимо на комплементарност у заступљености особина личности, тако се и у значајним пријатељским везама срећемо са овим узајамним „допуњавањем“. Клервал, Викторов најбољи пријатељ, има далеко развијенију страну психолошког женског; он је експресивнији у показивању осећања, заокупљен размишљањима о етичким категоријама „доброг“ и „лошег“, а не само о логичким поделама на „тачно“ и „нетачно“. Он је маштар и романтик, склон игри и креативним импровизацијама у позоришним представама и маскарадама. У тексту препознајемо његову радост и његову патњу, склоност ка неговању другог и високу пожртвованост у томе.

Викторов емоционални живот је представљен другачије: *„Моја нарав је понекад била плаховита, а узбуђења жестока; али по неком закону мога темперамента то ме*

није наводило на детињаста занимања, већ је изазивало жарку жељу да учим... да докучим тајне неба и земље... моја истраживања су ипак управљена ка метафизичким или, у највишем смислу, ка физичким тајнама света (Šeli 2004: 26)“.

Надменост његове природе, што укључује склоност ка обезвређивању другог, уочава се на многим странама текста. „Неуки сељак посматрао је елементе око себе, и упознао је њихову практичну примену. Ни најученији филозоф није знао много више...Разматрао сам препреке и утврђења која су, изгледа, спречавала људска бића да уђу у тврђаву природе... (Šeli 2004: 28)“.

Ривализирање и дубока рањеност у ситуацијама у којима себе не процењује као супериорног, склоност ка јаком презрењу - веома су својствени његовој личности.

Експанзивне тенденције су све јаче и његов доживљај реалитета сада превазилази људско искуство. Терминима Аналитичке психологије, доживљава инфлацију, слом својих индивидуалних психолошких граница и поистовећивање са улогом „створитеља“. Виктор је „био изненађен што сам међу толиким генијалним људима који су своја истраживања управили ка истој науци једино ја био одређен да откријем тако чудну тајну...успео сам да откријем узрок рађања и живота; и још нешто више, био сам у стању да подарим живот беживотној ствари (Šeli 2004: 41)“.

Продор ових садржаја ће довести до слома у структури његове личности. Ранија тенденција ка једностраности, у смислу баланса између ероса и логоса, сада ће довести до одсуства женског принципа у његовом психолошком бивствовању. Његов однос према новоствореном бићу је у потпуности лишен бриге, неге, етичке одговорности и, свакако, лишен љубави, што приказује већ први сусрет између њих: „Али сада, кад сам завршио, дивни сан је ишчезао а срце ми је испуњавао неизмеран ужас и одвратност. Не моговши да поднесем изглед бића које сам створио, побегох из себе... Можда је говорио, али ја нисам чуо; једну руку је испружио, као да ме задржи, али ја побегох и јурнух низ степенице (Šeli 2004: 48)“.

Његово несвесно јасно осликава стање у коме се нашао; сан који у том тренутку уснива, подвлачи смрт представе женског у његовој души, смрт његове аниме. „Причинило ми се да видим Елизабету, у пуном

здрављу, како шета улицама Инголитата. Усхићен и изненађен, загрлих је; али кад спустих први пољубац на њене усне, оне мртвачки пребледеше; црте лица јој се изменише, и учини ми се да држим у наручју мртво тело своје мајке; тело јој је оба-вијао покров и ја опазих како црви миле у наборима платна. Тргох се из сна ужаснут (Šeli 2004: 48)“.

У стању психолошке дезинтеграције, Виктор – „створи-тељ“ одиграва карикатуралну улогу божанства. Продор овог архетипа у његову психу доводи до фрагментације; не само да нема одговорност према бићу које је створио, он овог пута нема ни план за своје даље активности. Покушава да се врати пређашњем животу, уз утисак да користи негацију као психо-лошку одбрану, скрива се у нади да ће заувек моћи да га избегне.

Новостворено биће започиње живот лишено мајчин-ства у конкретном и симболичком смислу. Рођено изван тела жене, лишено неге, љубави, подучавања о преживљавању, оно преживљава. Интелектуални капацитети му омогућавају да као самоук усвоји многа знања, а емоционална искуства су му трновита. Поседује особину емоционалне привржености и нада се испуњењу ове потребе у сусрету са партнер-ком, што му Виктор ускрађује. Ово биће не започиње живот испуњено мржњом; његова злодела покреће ланац емоцио-налних повреда. „И ја сам осећао љубав, она ми је узвраћена мржњом и презиром (Šeli 2004: 157)“.

Дуго одлагани дијалог између Виктора и бића које је ство-рио, уводи нас у нови аспект сагледавања динамике лично-сти. У духу мотива „двојника“, популарног у периоду „тамног романтизма“ или готске новеле, Виктор и чудовиште се могу посматрати као носиоци супротстављених особина у оквиру једне личности. Они би представљали „светлу“ и „тамну“ страну особе, део личности који живи особине које фаво-ризујемо и део личности у пољу несвесног, са особинама које свесно одбацујемо. Терминима Аналитичке психологије, овај дијалог би могао да се сагледа као дијалог између Викторовог свесног дела, његовог *Ја* структуралног елемента (Виктор) и између дела његових несвесних садржаја, његове *Сенке* (чудо-виште). У овом дијалогу чудовиште каже: „*Робе, ...сети се моје моћи... ја сам твој господар – послушај ме!* (Šeli 2004: 157)“.

Овим је изражена важна психолошка чињеница; у стању фрагментисаног *Ја*, *Сенка* загосподари психичким животом појединца. Њени делови живе својим аутономним животима потискујући наша свесна настојања. Ово је још једна илустрација Викторовог слома. Хипотетички, да се дијалог одиграо много раније, што би психолошком терминологијом могло да се значи као дијалог између *Сенке* и очуване структуре *Ја*, отворила би се могућност за креативну трансформацију и развој личности. Прорада садржаја *Сенке* је један од базичних поступака у терапијском поступку, а новела Мери Шели нас на још један начин упућује у оно што чини неуспех у креативности. Какав би био наставак ове новеле да је Виктор био у контакту са новоствореним бићем, да га је послушкавао, надзирао, водио рачуна о његовим осећањима, учио, интересовао се за његова размишљања? Новела би припадала другом књижевном жанру. Каква би особа био Виктор да је раније промишљао о својој једностраности у свесном ставу, да је нашао начин да савлада своју ароганцију, да проради неке од аспеката личног несвесног? Претпоставимо да би, узимајући у обзир и његову обдареност, био веома плодотворан научник.

Прометејска жудња

Слика 7. и слика 8: Прометеј

Тема *прометејске жудње* је присутна у литератури Аналитичке психологије, као и у бројним дискусијама на тему трансхуманизма. Које облике овог феномена препознајемо? Под *прометејском жудњом* подразумевамо:

1. жељу да се униште традиционалне форме у култури,
2. истрајност у задржавању традиционалних форми, у супротности са тежњама модерних уметника и научника,
3. уношење нових форми у култури, уз велики лични ризик,
4. самодеструктивност при буђењу отуђења од културе.

Мит о Прометеју је из јунговске перспективе анализирано неколико аутора. Најпознатија је студија Бетине Кнап (Bettina Knapp) која је 1979. године у аналитичку теорију увела термин *Прометејев синдром*. По овој ауторки, мит о Прометеју представља метафору рођења и развоја структуре Ја у појединцу. Размотрени су и негативни аспекти испољавања прометејске жудње. Поред античког мита, Кнапова се у оквиру ове теме бави и Гетеовим Фаустом. (Кнап 1979)

Постоје, међутим, нови погледи у којима су опсежније разматрани негативни аспекти овог синдрома. Рад Луиса Монтиела (Luis Montiel), *PROLES SINE MATRE CREATA* (*Поштомство настало без учешћа мајке*), инспирисан је радом најпознатијег архетиполога нашег времена, Џејмса Хилмана (James Hillman). Овде је Прометејев синдром интерпретиран као психолошко застрањивање у маскулином принципу које развија гордост (*хибрис*) и ароганцију у односу на принципе женскости све до развоја *мизоиније*.

Слика 9: Голем

У овој студији је кроз дијахрону раван изнет осврт на „бића“ која су у митологији разних народа, у философским

правцима и у књижевности „рођена“ без учешћа женског, односно – мајке. Још од времена Античке Грчке (узимајући у обзир митологију, философију, књижевност), наследили смо црте мизогиније и хибриса, сматра Хилман. Подсетимо се рођења Атине и бројних античких јунака, чији наста-нак Хилман коментарише: „Мајка није родитељ онемо што се назива њеним дететом, већ само неговатељица ново-за-сађеног семена које расте. Отац је онај који „креира“...Може постојати родитељ без присуства мајке...“ писао је Хилман у свом критичком осврту на ову појаву 1972. Године (Montiel 2013, 7). То су уверења Аристотелове природне филосо-фије, Галенове медицинске мисли. Ова мисао се провлачи кроз нашу културу, обзиром да има два извора: хеленски и јудејски, а наставља се кроз хришћанство. На пример, бог Јахве је створио Адама, а затим Еву из своје твари. У кас-нијем периоду, појављују се легенде о Голему и Хомункулусу. Ове традиције имају своје корене у средњем веку, али она о Голему, направљеном од блата, у јеврејској традицији, може се датирати уназад (иако је напознатија са краја 16-тог века). Хомункулус, припада алхемијској и кабалистичкој традицији и повезана је са идејом артефицијалне, вештачке краецције људског бића у лаобарторији човека. Парацелзус (Paracelsus) пише „...да је могуће да је људско биће рођено без потребе за коришћењем женског тела и природне мајке. Могу да одго-ворим да за уметност уметност алхемијских процедура, као и за природу, то уопште није немогуће. Штавише, потпуно је могуће.⁷ Да се ово испуни, потребно је ставити сперму човека у затворену реторту, оставити је да ферментише у коњском урину и пустити да прође кроз процес *нутрефекције* кроз најмање 40 дана... док биће не постане живо, док не почне да се креће и да се тресе, што се лако може уочити. Тада ће, до извесне мере, бити слично људском бићу, али провидно и без тела. Ако је у овом стадијуму мудро храњено свакога дана супстанцом *Arcanum sanguinis humani* у току 40 дана, уз одр-жавање исте температуре у коњском урину, тада ће постати живо људско дете, са свим удовима, као свако друго дете које

7 Цитат преузет из текста Луиса Монтиела, *Proles sine matre creata: The Promethean Urge in the History of the Human Body in the West*.

је родила жена, само мање. Можемо га звати *хомункулус* (*homunculus*), и мора бити подизано са истом посвећеношћу и бригом као свако друго дете све док не достигне године у којима постаје разумно. Ово је највећа тајна коју је Бог подарио на знање смртом и грешном човеку”, пише Парацелзус.

Слика 10: Хомункулус

4.1 Различитост у интерпретацији мита о Прометеју из исходима методе амплификације

Прометеј је титан који се борио на страну богова јер је знао за исход битке – видео је будућност и Зевсову победу након десетогодишњег рата (Grevs 1987, 127-129). Већ на овом нивоу, интерпретације познавалаца митологије се разликују. Према Замаровском, Прометеј се бори против сународника, Титана, јер је „отелотворење храбрости, поносног пркоса и отпора старом поретку... као и због љубави за слободу и човекољубивости (Zamarovski 2002, 418-419)“. Помогao је рађању Атине из Зевсове главе. Она га је научила архитектури, астрономији, математици, пловидби, медицини, металургији и другим знањима и вештинама. Ова знања он преноси људима и изазива љутњу Зевса који није желео да се способност људи до те мере увећава. Успевши да се заузме за људе код Зевса, он другим својим делањем поново изазива љутњу божанства. Лукавством наводи Зевса да од људи прима на жртву мање вредне жртвене дарове. Зевс

индиректно кажњава Прометеја одузимајући људима ватру. Користећи лукавство, Прометеј сада краде ватру са Олимпа, враћа је људима, а себе излаже дуготрајном прогону и тешком кажњавању од стране Зевса рата (Grevs 1987, 127-129).

Прометеј се сматра оцем људске врсте, „спада међу најстарије а при том увек живе симболе борбе за напредак и срећу човечанства (Zamarovski 2002, 419)“ ; не само да је учествовао у физичком настанку људи, већ их је „научио да живе свесним и разумним животом (Zamarovski 2002, 419)“. Учинио их је мање зависним од временских неприлика, научио их је да рачунају, читају и пишу. Уз његову помоћ, људи су могли телесно да јачају и да се духовно уздижу.

Од времена Антике, Прометеј је био инспирација песницима и мислиоцима. Обрадама овог мита су се бавили Гете (Goethe), Бајрон (Byron), Шели (Shelly), Жид (Gid) у књижевности, а био је инспирација сликарима, музичарима и филмским уметницима.

У полемикама везаним за трансхуманизам, различите интерпретације сегмената овог мика модификују и начине психолошке методе *амплификације*. Амплификација представља врсту ширења представе сна, имагинације или дневне фантазије, при чему се у њу уносе материјали који не припадају сневачевој личној историји. Дакле, амплификације подразумева повезивање представа сна са материјалом културе – уметношћу, књижевношћу, сликарством. Фолклором, митологијом, религијом и сл. (Hall 1978, 37) У редоследу амплификовања се почиње са личним материјалом, овоме следи културолошки, а потом долази архетипски.

На примеру истог мита , поред поменутих разилажења, наилазимо и на ставове да „прометејски став“ или „прометејска жудња“ у трансхуманизму не представљају само жељу за усавршавањем природе, већ садрже у себи и аспирацију ка моћи, успостављању владавине над новоствореним. Напомиње се да Прометеј није само оспособио људе са корисна достигнућа; он их је, такође, онеспособио у могућности да виде сопствену будућност. Да ли би ова способност људи додатно унапредила и њихова техничка и духовна знања? Прометеј је исту способност ускратио и боговима, а хипотезе о могућим значењима овог поступка су бројне.

Полемика се наставља у ставовима да је овај јунак људима подарио ватру. Опоненти наводе да су људи већ имали ватру коју им је Зевс у срџби ускратио, а Прометеј поново вратио. Да ли је у овом поступку имала превагу Прометејева жеља за помагањем људима или изражавање неслагања са Зевсом и порив да га још једном „надигра“? Наилазимо на ставове да је Прометејево опонирање Зевсу колатерално довело до бенефита за људски род – поновног поседовања ватре коју има Зевс сада није ускратио и поред тешког кажњавања Прометеја... Прометејевом грешком се не сматра намера да оспособи људе да контролишу природу, веж то што се усудио да се супротстави Зевсу, моћнијем натприродном бићу од себе самог.

У теорији Аналитичке психологије, Мари Стајн Прометеју приписује знатан удео лунарне савести. Препознаје његову емпатију у односу на људски род, који је презрен, а мора да буде покоран сили бога Олимпа. Прометејева лунарна савест овде осликава покушај да спаси живот, човечанство, природни поредак. У односу на овог хероја, Зевс одиграва улогу тиранског господара, оног који је злопамтило, осветољубив и који брутално кажњава. По њему, „Зевс креира Прометеја, а супротно је такође тачно (Stein 1993, 104)“. Овај пар представља динамику соларне и лунарне савести. Значајно је да истакнемо да Стајн сматра да је изворна мотивација Прометеја у његовој лунарној савести. Касније, као представник аутономног комплекса Ја, он до екстрема појачава све што је у почетку био позитиван мотив, пун је самовоље и огорчења због нарушене праведности, ескалира његово ривализирање са Зевсом и вероватна је жеља да стару очинску власт замени властитом (Stein 1993, 107).

Мери Шели је у динамици односа између Виктора и чудо-вишта произвела сличну поставку. Виктор у младости обухвата елементе лунарне савести, што је превасходно препознатљиво у његовом бављењу алхемијом. Алхемијски процес се у Аналитичкој психологији сматра метафором процеса индивидуације. Обзиром да он подржава психолошки развој, самоостварење човека, односно развој у складу са његовим природним датостима, могу му се приписати својства

фемининог. Међутим, у Виктору се догађа трансформација која би најбоље могла да буде илустрована и објашњена следећим Јунговим цитатима:

„Алхемија је освит природнонаучног доба, која је помоћу демонијума научног духа у нечувеној мери приморала природу и њене силе да служе човеку. Из духа алхемије створио је Гете слику „натчовека“ Фауста, а овај натчовек водио је Ничеовог Заратустру...Овде леже прави корени, секуларни, душевни припремни процеси за оне чиниоце који су данас делатни у свету. Техника и наука су заиста завладали светом; али да ли је душа нешто тиме добила, то је друго питање (Jung 1987, 38)... Мисао да се „вештином“ („Kunst“) може постићи нешто што је преко природе типично је алхемијска (Jung 1987, 45).“

4.2 „Љубав је енергија“ – предикције ду Шардена

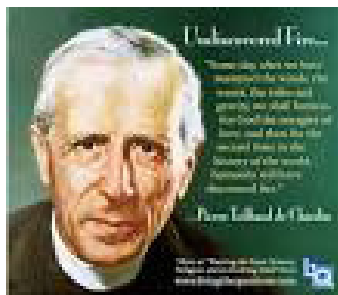
“The archetype is essentially an unconscious content that is altered by becoming conscious and being perceived, and it takes its color from the individual consciousness in which it happens to appear.”

C.G. Jung
Archetypes of the Collective Unconscious

Слика 11: Целовитост

У давној прошлости, од културе Вавилона, па до доба Просветитељства у Европи, сматрало се да је једна од главних функција снова – њихов предиктивни значај. Током двадесетог века, Аналитичка психологија ће постати једна од ретких грана науке која узима у обзир и могућу предвиђајућу функцију снова. Исти ставови се могу применити и за садржаје имагинације, као и за део дневних фантазија. У овом

контексту, занимљиво поље истраживања представља предиктивност уметничких дела (као што је књижевни рад Мери Шели на *Франкенштајну*), научних теорија и филозофских идеја насталих у ранијим периодима. На првом месту, у тематици везаној за трансхуманизам, важно је поменути дела Пјера Тејарда ду Шардина (Pierre Teilhard de Chardin), филозофа, језуитског свештеника, палеонтолога и геолога. Ду Шардин (1881-1955) је био један од водећих аутора у теорији о будућности људске еволуције. Радио је у време када компјутерска наука није постојала, као ни бројна достигнућа данашње биологије, али је један од првих који је разматрао тему трансхуманизма и сматра се, предвидео развој интернета (Steinhart 2008, 1). Развио је теорију *Омега тачке* (*Omega Point Theory*) по којој универзум еволуира и конвергира ка крајњем стадијуму које одговара божанском уређењу. Иако је извршио велики утицај на теоретичаре трансхуманизма, ретко је помињан у њиховој литератури. Док су данашњи трансхуманисти и католичка црква оштро међусобно супротстављени, де Шардин је трансхуманистичке идеје развијао у контексту религије и бранио их пред конзервативним струјама хришћанства. У својој теорији, говори о степену комплексности система и његовом прогресивном увећању у еволуционом процесу. Овај образац запажа и у ступњевима развијања људске свести коју означава као сваку врсту менталне активности.

Слика 12: Тејар ду Шардин

У свом сложеном разматрању, де Шардин анализира и предвиђа пренос информација у различитим системима:

атомским, биолошким, можданим и у вантелесним органима (генетска технологија и роботика). Сматра да ће нам генетски инжењеринг омогућити да управљамо нашим телесним развојем, укључујући и развој мозга и да ћемо моћи да контролишемо наследне факторе. Он тврди да људска интелигенција треба да руководи еволуцијом путем генетског инжењеринга и залаже се за етички адекватан облик еугенике: „Током наредних векова ће бити неопходно да се открије и развије племенити људски облик еугенике, са стандардом достојним наших личности. Еугеника примењена на појединце доводи до еугенике примењене на друштву“.⁸ Предвиђања наредних епоха у де Шардиновом делу укључују факторе религије, спајање човечанства и технологије и повезана су са ширењем духовности на планети. Овоме следи експанзија ка универзуму, ширење информација ка свемиру и епоха телесног васкрсења. Последњи стадијум је *Омега тачка* у којој се сустичу идеје хришћанства и пантеизма (Steinhart 2008, 13).

Занимљиво је повезати ове идеје са идејама које настају половином 20. века, а које и данас нису широко распрострањене у нашем поимању света; у аналитичкој литератури наилазимо на термин *syneidesis*, а то је форма савести која „биолошкој савести“⁹ и која је додатно значајна у оквиру теме трансхуманизма. Сматра се да је она уткана у сваку форму живота и да организује протоплазму сваке ћелије. Њена улога је повезана са очувањем и развојем живота појединца, као и сваке биолошке врсте (Stein, 1993: 63).

Сличном дискурсу припада ду Шарденово виђење назначајнијег елемента у процесу еволуције, а то је љубав. „Љубав је енергија. То је природни динамизам, значајан за еволуцију... афинитет бића ка другом бићу није својствена само човеку. Код свих сисара се препознаје у различитим модалитетима: сексуална страст, родитељски инстинкт, социјална солидарност...“ У даљем тексту, он се осврће на

8 Цитат преузет из рада *Телиар де Шардин и трансхуманизам* (Steinhart 2008, 6)

9 Термин је 1950. Године увео Константин фон Монаков (Constantin von Monakow).

ставове Николаса од Кузе (Nicolas de Cusa), средњевековног филозофа: „Вођени снагама љубави, фрагменти света проналазе један другог тако да свет почиње да постоји..“ и наставља: „Ово није метафора; ово је много више од поезије. Љубав је, са свом својом суптилношћу, ништа више и ништа мање него више или мање директан пут означен на срцу елемента психичком конвергенцијом универзума на себе (de Chardin 2002, 264-265)“.

4.3 Како еволуира еволуција?

Слика 13: Трансхуманизам

Ду Шардин је писао: „Човек је открио да он није ништа друго него еволуција која је постала свесна себе саме“, а еволуција „није ништа друго него континуиран раст...“ психичке“ или „радијалне“ енергије“. ¹⁰ У критичком осврту на трансхуманизам, Курувила Пандикату (Kuruvilla Pandikattu) предлаже да након интензивне технолошке и моралне еволуције, ревидирамо овај став у : „ Еволуција је постала способна за свесно ширење или елиминисање себе саме.“ (Pandikattu 2008, 50) Наиме, процес мењања нашег окружења путем укључивања роботике и компјутерске науке је већ дуго наша реалност. Прокејти у којима се истражује и мења људски геном започети су, такође и сигурно је да неће бити обустављени. Они се баве усавршавањем постојеће људске врсте, али досежу и до могућности стварања нових врста. Бројне су предности које ови пројекти доносе нашој култури и креативни замах не треба спречавати. Са друге

10 Цитат преузет из рада *Трансхуманизам: Избор је и даље наш* (Pandikattu 2008,50)

стране, значајно је, како наводи Курувила Пандикату, да се не понашамо као Виктор Франкенштајн. Продукти наших интелектуалних залагања не смеју бити лишени озбиљног промишљања о нашем етичком поступању.

Предностима и ризицима трансхуманизма, као и погледа на даљу еволуцију, бавио се и Филип Вердо (Philippe Verdoux). У контексту разматрања промена у култури, Вердо сматра да је идеја о сталном прогресу илузорна, те да наш песимистичан поглед на будућност није нереална. Са друге стране, аутор сматра да футуролошка визија трансхуманизма, у овом тренутку представља најпоузданији пут ка суочавању са оним што нас очекује (Verdoux 2009, 49). Извесније је да ће, у односу на друге могуће опције, футуролошки програм трансхуманизма бити примењен. Наш је задатак да до највеће могуће мере умањимо незаобилазан пораст могућности за самоуништење. Морално преиспитавање, истиче и овај аутор, „повећава наду да ћемо опстати у будућности“ (Verdoux 2009, 62).

Закључак

Трансхуманистички покрет ће неопозиво наставити да се развија, што човечанству може да донесе велике користи. Од велике је важности, међутим, да паралелно са овим процесом, приступимо и другом важном задатку: потребно је да стално продубљујемо своју свест о ономе што радимо и да избегнемо могућу деструкцију.

Поглед на будућност је могуће градити из различитих перспектива: из садашњости или прошлости, у кругу логичког, рационалног закључивања или путем имагинације и интуитивног сазнања. Јунак новеле Мери Шели, Виктор Франкенштајн, данас представља парадигму непромишљеног поступања у науци; његово велико залагање на плану интелектуалног постигнућа и пасионирана посвећеност превазилажењу људских ограничења, отуђили су га од закона природе, принципа *ероса* и *лунарне савести*. Приказан садржај новеле се данас може сматрати предикцијом могућих ризика у покрету трансхуманизма.

Можемо да закључимо да не постоји јединствен поглед на будућност, што не представља проблем у овој теми. Ризици проистичу из евидентних разлика у препознавању странпутица у даљој еволуцији и, сходно томе, дивергенције у ставовима који би нас штитили од деструкције. Психолошка интерпретација актуелних проблема у теорији и критици трансхуманизма нуди јасноћу у сагледавању ризика и даје путоказ за разумевање тешкоћа са којима ћемо се срести. Пут између разумевања и саживљавања са психолошким чињеницама је непредвидив; овај процес није дефинисаног трајања, може да има „застоје“, а нема ни гаранције да сваки појединац има капацитет да га искуси. Психолошки увиди се не могу увести као „декрет“, па је неопходно да разумемо значај појединачне одговорности – не смо у сагледавању теме трансхуманизма, већ у раду на себи, на препознавању личног баланса *соларне и лунарне савести*.

Слика 14: Будућност

ЛИТЕРАТУРА

- Birx, James H. 2015. *Frankenstein: Critical Reflections*. Предавање на Филолошком факултету у Београду, одржано 21.12.2015. (accessed January 10, 2016.)
- Bostrom, Nick. "Is Transhumanism the World's Most Dangerous Idea?" *Betterhumans Staff*, 10/19 (2004): 2-34 <http://www.nickbostrom.com/papers/dangerous.html> (accessed January 4, 2016.)
- Bostrom, Nick. "In Defence of Posthuman Dignity". *Bioethics*, Vol. 19, No. 3 (2005): 202-214. <http://www.nickbostrom.com/ethics/dignity.html> (accessed January 3, 2016.)

- Veličković, Vladica. "Transhumanizam – za i protiv". *Astronomski magazin* (2014). <http://www.astronomija.co.rs/ivot/1264-transhumanizamza-i-protiv.html> (accessed January 10, 2016.)
- Verdoux, Phillipe. "Trnshumanism, Progress and the Future". *Journal of Evolution and Technology*, Vol. 20 Issue 2 (December 2009): 49-69. <http://jetpress.org/v20/verdoux.htm> (accessed January 10, 2016.)
- Vlasopolos, Anca. "Frankenstein's Hidden Skeleton: The Psycho-Politics of Oppression". *Science-Fiction Studies*, 10 (1983), 125-35 (accessed February 8, 2016.) <http://knarf.english.upenn.edu/Articles/vlasopol.html> (accessed February 11, 2016.)
- Gould, Stephen Jay. *The Monster's Human Nature*. Metalab: English Department, 1994. <http://www.ibiblio.org/schools/rls/garner/britishlit/nature.pdf> (accessed February 11, 2016.)
- Grevs, Robert. *Grčki mitovi*. Beograd: Nolit; Priština: Jedinstvo, 1987.
- de Chardin, Teilhard. *The Phenomenon of Man*. New York: Perennial, An Imprint of Harper Collins Publishers, 2002.
- Zamarovski, Vojtjeh. *Junaci antičkih mitova*. Beograd: Alinari, 2002.
- Jacobus, Mary. "Is There a Woman in This Text?". *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*. New York: Columbia Univ. Press, 1986. 83-109 <http://knarf.english.upenn.edu/Articles/jacobus.html> (accessed February 13, 2016.)
- Jung, Carl Gustav. "Civilisation in Transition". *Collected Works*, vol. 10. London: Princeton University Press, 1978
- Jung, Carl Gustav. *Paracelsus kao duhovna pojava*. Čačak: Alef, 1987.
- Jung, Karl Gustav. *Simboli preobražaja*. Beograd: Atos, 2005.
- Knapp, Bettina. *The Prometheus Syndrome*. New York: The Whitston Publishing Company, 1979
- Mellor, Anne K. "Making a Monster". *Mary Shelley: Her Life, Her Fiction, Her Monsters*. Chapter 2 of New York: Methuen, 1988, 38-51 <http://knarf.english.upenn.edu/Articles/mellor2.html> (accessed February 13, 2016.)
- Montiel, Luis. "Proles sine matre creata: The Promethean Urge in the History of the Human Body in the West". *Asclepio, Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*. 65, 1 (2013): 001 https://www.academia.edu/3740979/Proles_sine_matre_creat._The_Promethean_Urge_in_the_History_of_the_Human_Body_in_the_West
- Moretti, Franco. "The Dialectic of Fear. New Left Review". 136 (Nov.-Dec.1982): 67-85. <https://www.scribd.com/doc/149635035/Franco-Moretti-The-Dialectic-of-Fear> (accessed February 8, 2016.)
- Pandikatty, Kuruvilla. "Transhumanism: The Choice Is Still Ours". *Pacific Science Review*, Vol.10, No. 1 (2008): 49-57. <http://psr>.

- kangnam.ac.kr/psr_bk_iss/vol10/03_H-01_KKuruvilla_49-57_.pdf (accessed January 12, 2016)
- Popović, Velimir B. *Psihologija ženskog, Jungovo nasleđe*. Beograd: Nolit, 1995.
- Samuels, Endrju. *Jung i njegovi sledbenici*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Stein, Murray. *Solar Conscience, Lunar Conscience*. Asheville: Chiron, 1993.
- Steinhart, Eric. "Teilhard de Chardin and Transhumanism". *Journal of Evolution and Technology*, Vol. 20 Issue 1 (2008): 1-22. <http://jetpress.org/v20/steinhart.htm>
- Hall, James. *Clinical Uses of Dreams: Jungian Interpretation and Enactments*. New York: Grune and Stratton, 1978.
- Hoeveler, Diane. *Frankenstein, Feminism, and Literary Theory*. Milwaukee: Marquette University, 2003. http://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1051&context=english_fac
- Šeli, Meri. *Frankenštajn, Moderni Prometej*. Beograd: Utopija, 2004.

ЛИК
Часопис за литературу и културу

Главни уредник
Александра Вранеш

* * *

Издавачи
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org
МОСКОВСКИ ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ
ЛОМОНОСОВ

За издаваче
Емир Кустурица
Марина Л. Ремњова

Лектура и коректура
Гордана Недељков

Припрема за штампу
Жељка Башић Станков

Корице
Ратко Вранеш
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
300

ISSN 2303-8640

